

ISSN: 2618-5873

UTAD

**ULUSLARARASI
TARİH ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

**The Journal of
International History
Researches**

Yıl: 2023 / Haziran

Cilt: 7 / Sayı: 1

Year: 2023 / June

Volume: 7 / Number: 1

Editörler / Editors

Dr. Öğr. Üyesi Rifat İlhan ÇELİK	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Senem DİNÇ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Öğr. Gör. Abdurrahim İstemi SAYLAM	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Arş. Gör. Dilara AVCI	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
-----------------------	---------------------------------

Türk Dili Editörü / Turkish Language Editor

Arş. Gör. Derya KARATAŞ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
-------------------------	---------------------------------

Yazım ve Dil Editörü

Arş. Gör. Atakan ÇİÇEK	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
------------------------	---------------------------------

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Ihsan Al-Deek	Najah National University
Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Veli ÜNSAL	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. David E. THORNTON	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih DURGUN	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Biray ÇAKMAK	Uşak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Paul LATIMER	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Luca ZAVAGNO	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Faisal HUSAIN	Penn State University
Dr. Mohammadamin SHAHJOU EI	Shahid Beheshti University

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Murat TUĞLUCA	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Bengül BOLAT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet GEL	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Ulvi ÖZDEMİR	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Doç. Dr. Bülent KARA	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan KARAKÖSE	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Üyesi Mahmut BOLAT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Ümüt AKAGÜNDÜZ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç.Dr. Üyesi Cihat TANIŞ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç.Dr. Üyesi Özlem POYRAZ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK	Muş Alparslan Üniversitesi

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD), yılda iki defa yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergi TÜBİTAK ULAKBİM Dergi Park Sistemi bünyesinde hizmet vermektedir. Yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

The Journal of International History Researches is refereed journal which is publishing biannual. The journal services in the TUBITAK ULAKBIM Academic Turkish Journal Park System. Responsibility of the publishing studies is concern writers.

İletişim / Correspondence

utadergi@gmail.com

<http://dergipark.gov.tr/utad>

Dergimizde yayımlanan eserler programı ile taranmaktadır.

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan eserler,
Creative Commons Atıf- 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır

ISSN: 2618-5873

<http://dergipark.gov.tr/utad>

İletişim / Correspondence

utadergi@gmail.com

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

BERCİ, İbrahim

OSMANLI DEVLETİ'NİN MİLLİ İKTİSAT POLİTİKASI ARAYIŞI BAĞLAMINDA
AYDIN VİLAYETİ SEYYAR ZİRAAT VE RENÇBERLİK SERGİSİ

IN THE CONTEXT OF THE OTTOMAN STATE'S SEARCH FOR NATIONAL
ECONOMIC POLICY, AYDIN PROVINCE MOBILE AGRICULTURE AND
FARMING EXHIBITION 1-26

ŞENYURT, Oya

GEÇ OSMANLI'DA TİYATROYA TEPKİLERİN GÖLGESİNDE
ŞEHZADEBAŞI'NDA KÂĞİR TİYATRO BİNALARININ İNŞA SÜRECİ

IN THE SHADOW OF REACTIONS TO THE THEATER IN THE LATE
OTTOMAN CONSTRUCTION PROCESS OF MASONRY THEATER BUILDINGS
IN ŞEHZADEBAŞI 27-56

TOPALOĞLU UZUNEL, Aysun

EARTHQUAKES AND ARCHAEOLOGICAL HERITAGE SITES: THE CASE OF
FEBRUARY 6 EARTHQUAKES IN TURKEY

DEPREMLER VE ARKEOLOJİK MİRAS ALANLARI: TÜRKİYE'DE 6 ŞUBAT
DEPREMİ ÖRNEĞİ.....57-77

TÜRKMEN, İlker; SAYLAM, Yasin Mehmet

ŞAMANİZM'DE DOĞAYA YÜKLENEN ANLAM

THE MEANING ATTRIBUTED TO NATURE IN SHAMANISM.....78-96

Söyleşi / Interview

AVCI, Dilara

INTERVIEW: ON ENVIRONMENTAL HISTORY WITH FAISAL HUSAIN..97-105

OSMANLI DEVLETİ'NİN MİLLİ İKTİSAT POLİTİKASI ARAYIŞI BAĞLAMINDA AYDIN VİLAYETİ SEYYAR ZİRAAT VE RENÇBERLİK SERGİSİ

İbrahim BERCİ*

Özet

Osmanlı Devleti'nde 20. yüzyıl başları, siyasi ve iktisadi düşünce değişimlerinin hız kazandığı bir dönem olmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bu değişimler toplum tabanında etkisini göstermeye başlamıştır. Bu dönemde açılan sergiler arasında Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi, hem ilk demiryolu ziraat sergisi olması hem de köylünün zirai makineleri öğrenip kullanması bakımından diğer sergilerden farklıdır. Üstelik bu sergi, Osmanlı Devleti'nde Türkçülük akımı ve milli iktisat düşüncelerinin hararetle tartışıldığı ve bu tartışmaların toplum tabanında karşılık bulmaya başladığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu çalışmada dönemin değişen düşünce yapısına bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin milli iktisat politikasına geçişi anlatılmıştır. Ayrıca Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi tanıtılmış ve toplum tabanındaki yansımaları tartışılmıştır. Bu çalışmanın ana kaynaklarını İzmir şehrinde yayımlanan Türkçe süreli yayınlar ve dönemle ilgili yazılmış olan araştırma eserler oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aydın Vilayeti, Fuar, Milli İktisat Politikası, Sergi, Tarım. Ziraat Makineleri.

IN THE CONTEXT OF THE OTTOMAN STATE'S SEARCH FOR NATIONAL ECONOMIC POLICY, AYDIN PROVINCE MOBILE AGRICULTURE AND FARMING EXHIBITION

Abstract

At the beginning of 20th century in the Ottoman State, there has been a period when the changes of economic and political thought accelerated. Especially after the declaration of the Second Constitutional Monarchy, these changes started to show its impact at the society base. Among the exhibitions opened in this period, Aydın Province Mobile Agriculture and Farming Exhibitions both is different from other exhibitions in that it is the first railway agricultural exhibition and the peasants learn and uses agricultural machinery. Moreover this exhibition, took place at a time when the Turkism current and national economic ideas in the Ottoman State were being hotly discussed and these discussions began to find response on the base of society. This study, the transition of the Ottoman State to the national economic policy is explained depending on the changing thinking structure of the period. In addition, Aydın Province Mobile Agricultural and Farming Exhibition was introduced and its reflections at the base of society were discussed. Main sources of the study are that Turkish periodicals published in the city of İzmir and research works that written about the period.

Keywords: Agriculture, Agricultural Machinery, Aydın Province, Exhibition, Fair, National, Economic Policy.

* Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, e-posta: iberici13@gmail.com, ORCID:0000-0003-0161-6758.

Giriş

Avrupa devletlerinin Coğrafi Keşiflerle başlayan ve Rönesans, Reform, Aydınlanma aşamalarından geçerek Sanayi Devrimi'ne kadar devam eden gelişim sürecinde Osmanlı Devleti üç kıtada hüküm süren büyük bir imparatorluk konumunu kaybetmeye başlamıştır.¹ 17. yüzyıl başından itibaren Osmanlı Devleti'nin yöneticileri ilk olarak Kanun-u Kadim'e diğer bir ifadeyle eskiye dönüş düşüncesini ortaya atmışlar ve uygulamaya çalışırken Avrupa devletlerindeki gelişmeleri takip etmekten ziyade devletin iç sorunlarını çözmeye odaklanmışlardır. Dolayısıyla bu gelişmeleri fark ettiklerinde aradaki mesafe açılmıştır.²

19. yüzyıla gelindiğinde III. Selim hükümdarlığındaki Osmanlı Devleti yönetici sınıfı, öncelikle Avrupa devletlerindeki gelişmenin bilincinde olarak bu ülkelere elçiler göndermeye başlamıştır. II. Mahmut döneminde sıkı muhalefete rağmen köklü değişimler yapılarak Batı kurumlarının Osmanlı devlet yapısında uygulanması amacıyla Avrupa'ya ilk kez öğrenci gönderilmiştir.³ Ancak, bunun ilk etkileri II. Mahmut döneminin sonlarına doğru Batı kurumlarını devlet yapısına uyarlama çabalarının ardından oluşan aydın sınıfında görülmüştür.⁴ Bu aydın sınıfı Tanzimat ve sonrasındaki dönemde devlet içerisinde Babialı bürokratları olarak göreve getirilmiştir. Fakat bu göreve getirilen söz konusu aydınlar Avrupa'yı görüp bu ülkelerdeki düşüncelerden etkilenmiş ve devleti krizden kurtarmanın yollarını aramaya başlamışlardır. Ancak bunlar devlet görevlileri oldukları için öncelikle devlete karşı bir harekete girişmek yerine gazete, dergi ve benzeri basın araçlarıyla düşüncelerini kaleme almışlardır.⁵

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin gücünün giderek azalması ve Avrupa devletlerine verilen tavizler sonucunda devlet yönetimine karşı isyanlar çıkmıştır. Bunun üzerine aydın kesim tarafından özellikle Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik, özgürlük gibi düşüncelerin etkisiyle devlete karşı isyan ederek bağımsız olan milletler karşısında yönetimin anayasal hale getirilmesi gerektiği düşünülmüştür.⁶ Bu düşünceleri uygulamaya geçirmede başarılı olan ilk oluşum Jön Türkler olmuştur. Meşrutiyet yönetimine geçilirse Osmanlı Devleti'nin eski gücüne kavuşacağı düşüncesinde olan Jön Türkler, II.

¹ Ahmet Deniz Bozkurt, *Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi Düşüncenin Gelişmesinde Liberal İktisat ve Milli İktisat Yaklaşımlarının Etkisi: Karşılaştırmalı Bir İnceleme, 1800-1914*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2019, ss. 112-128.

² Muhammed Ali Sağlam, "Türkiye İktisadi Düşüncesinde Milli İktisat ve Kırsala Bakışları", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Cilt: 44, (Kış-2019), s. 255.

³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (1789-1856)*, Cilt: 5, Ankara, 1947, s. 166.

⁴ Arif Olgun Közleme, "Buhranların Gölgesinde III. Selim ve II. Mahmut Dönemi Modernleşme Girişimleri", *Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 24, (Temmuz-2018), s. 158.

⁵ Yusuf Taş, "Tanzimat Dönemi Gazetecilerinin, Meşrutî Yönetime Geçiş Sürecinde Millet Meclisi Üzerine Düşünceleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 3, Yıl: 2018, ss. 181-193.

⁶ Mehmet Ali Karaman, "Fransız İhtilali'nin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 44, 2018, ss. 71-75.

Abdülhamit'in tahta çıkışıyla 1876 yılında Meşrutiyet'in ilanını gerçekleştirmiştir. Fakat bu süreç 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Jön Türklerin sürgün edilmesiyle son bulmuştur. Böylece Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamit'in kendi otoritesini tesis etmeye başladığı ve 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanına kadar uyguladığı istibdat adı verilen döneme geçilmiştir. Bu dönemde Kanun-u Esasi yürürlükte kalmaya devam etse de meclis tatil edilerek kapatılmıştır.⁷

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti incelendiğinde devletin yapısındaki kurumsal, anayasal ve ekonomik değişimler ön plana çıkmaktadır. Ekonomik açıdan bakıldığında ise klasik dönemdeki Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısı, kendisinden önce hüküm süren devletlerin iktisadi yapısının geliştirilmiş ve sentezlenmiş bir modeli görünümündedir. Kısaca değinmek gerekirse devletin önceliği kıtlık yaşanmasını önlemek ve iç talebi karşılamak üzerine kuruludur.⁸ Bu yüzden Osmanlı Devleti'nde ithalat gerçekleştirilirken devlet kontrolü olsa da kolaylık sağlanmaktadır. Fakat ihracat konusunda durum farklıdır. Çünkü ithalatın aksine diğer ülkelerdeki alıcılara ürün ihracatı, iç talep karşılandıktan sonra eğer devlet yetkilileri tarafından izin verilirse gerçekleştirilebilmektedir. Bu nedenle Osmanlı Devleti tarafından uygulanan iaşecilik⁹, gelenekçilik¹⁰ ve fiskalizm¹¹ ilkeleriyle temellenmiş iktisadi politika ayrıca adaleti esas almıştır. Fakat Osmanlı Devleti bu yönüyle merkantalist sisteme¹² geçiş yapan Avrupa devletleri için pazar olmaya uygun bir iktisadi anlayışa sahiptir.¹³

19. yüzyılda Avrupa devletleri kendi sanayilerini rekabetten korumak için korumacı iktisadi politikayı uygulamaya başlamışlardır. Fakat sanayileşme sürecinde diğer devletlerden önde olan İngiltere ürünlerini satabilmek için serbest ticaret politikasını savunmuştur. İngiltere'den sonra da ticari çıkarlarına

⁷ Temuçin Faik Ertan, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Siyasal Kitabevi, 4. Baskı, Ankara, 2016, s. 34-35.

⁸ Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

⁹ İaşecilik diğer adıyla provizyonizm, Osmanlı ekonomisinde ve kapitalizm öncesi dünyada var olan bir sistemdir. Bu sistemde tüccar sınıfının aksine halkın refah ve huzuru ön plandadır. Bu sistemde tüketiciye ucuz fiyatla, bol bol üretilen ve geniş bir çeşitlilik yelpazesi olan ürünler sunulur. Bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi-I*, Ötüken Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2022, s. 55-58.

¹⁰ Gelenekçilik, iaşecilik sisteminin sürekliliğini sağlamak ve bu sistemin aksaklıklarını gidermek için uygulanmıştır. Bu ilke Osmanlı toplumunun kapitalist düzene uyum sağlamasına engel olmuştur. Bkz. Genç, *a.g.e.*, 2022, s. 58-60.

¹¹ Fiskalizm, hazineye ait gelirlerin artması ya da azalmasına bağlı olarak alınan vergilerde yapılan değişimleri içeren bir ilkedir. Bkz. Genç, *a.g.e.*, 2022, s. 60-62.

¹² Merkantilizm, 16. yüzyıldan 17. yüzyıl sonlarına kadar dünyada etkili olmuştur. Yoğun devlet müdahaleciliğine dayanır, bu politikanın temel amacı altın stokunu arttırmaktır. Güçlü bir ekonomi için ihracatın en üst düzeye çıkartılması ve mamul mal ithalatının kısıtlanması öngörülür. Bkz. Halil Seyidoğlu, *Uluslararası İktisat: Teori Politika ve Uygulamalar*, Geliştirilmiş 15. Baskı, Güzem Can Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 14-15.

¹³ Aydın Bayarşan, *Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi Örneğinde Osmanlı Milli İktisat Politikaları*, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ordu, 2018, ss. 3-9.

uygun olarak Fransa bu politikayı örnek alıp uygulamaya başlamıştır.¹⁴ Bu süreçte Osmanlı Devleti her ne kadar Fransa'yı örnek almaya çalışsa da devletin işleyiş yapısı ve karşı karşıya kalınan yoğun muhalefet sonucu Osmanlı Devleti'nde durum farklı bir seyir izlemiştir. Çünkü iktisadi ve teknolojik açıdan geri kalmış olan ve modernleşme hareketleri kapsamında Avrupa devletlerini yakından takip eden Osmanlı Devleti, Fransa'ya siyasi açıdan diğer Avrupa devletlerine göre daha yakındır. Bu yüzden Osmanlı aydınları Fransa'daki gelişmelerden etkilenmiştir. Ancak Avrupa'daki ve özellikle Fransa'daki gelişmelerden etkilenen aydın sınıfı Osmanlı Devleti'nde azınlıkta olduğundan Avrupa devletlerinin ıslahat baskıları sonucunda Osmanlı Devleti serbest ticaret politikasına kısmen geçiş yapmıştır.¹⁵

Bu dönemde Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakan en önemli gelişme 1838'deki Balta Limanı Antlaşması ile tanınan serbest ticaret hakları olmuştur. Çünkü bu haklar daha sonra diğer Avrupa devletlerine de tanınmış ve kapitülasyonlar¹⁶ kalıcı hale gelmiştir. Bu hakların kalıcı hale gelmesinden dolayı Osmanlı Devleti'nin ziraatında ihracat artmaya ve sanayisinde ise dışa bağımlılık yükselmeye başlamıştır.¹⁷ Bu süreçte Osmanlı Devleti, mali bunalım zamanlarında vergileri yükseltme ve belirlenen gıda ürünlerinin ihracatını yasaklama gibi haklarını kaybettiğinden Kırım Savaşı sırasında 1854 yılında ilk dış borçlanma gerçekleştirilmiştir.¹⁸ Bundan yaklaşık 20 yıl sonra da bu borçlar artmış ve moratoryum ilan edilmiştir.¹⁹ Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin mali iflası gerçekleşmiş ve 1881 yılında Duyun-u Umumiye İdaresi kurularak devletin ekonomik kaynakları Avrupa kontrolüne geçmiştir. Böylece Osmanlı Devleti yarı sömürge haline gelmiş ve Avrupa sömürgeciliği Osmanlı Devleti'nin liman kentlerinde etkisini arttırmaya başlamıştır. Ardından iç bölgelerde yer alan kentler de bu durumdan payına düşeni almıştır.²⁰ Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerindeki iktisadi politikalarından

¹⁴ Zelha Altınkaya, "Liberal Uluslararası Ticaret Politikaları Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme: Son Yüzyılda Osmanlı Devleti", *Maliye ve Finans Yazıları*, Yıl: 36, Sayı: 118, (Ekim-2022), ss. 273-280.

¹⁵ Bkz. Başak Bıçak, *Monarşiden Cumhuriyete Modernleşme: Fransız Cumhuriyetçiliğinin Osmanlı-Türk Modernleşmesine Etkileri*, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2020.

¹⁶ Kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti'nin bir anlaşmaya bağlı olarak başka devletlere tanıdığı sosyal ve ekonomik ayrıcalıklardır. Bkz. Ertuğrul Acartürk ve Ramazan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi", *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 29, Sayı: 2, 2011, ss. 1-21.

¹⁷ Kenan Demir, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nde Himaye Düşüncesi", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 33, 2019, ss. 441-442.

¹⁸ Şevket, Pamuk; *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 205-206.

¹⁹ Ufuk Can, Akın; *Türkiye'de Milli İktisat Dönemi'nin Ulus Devletin İnşasına Etkisi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, ss. 3-4.

²⁰ Ali Yasin Kalabak, "Osmanlı'nın Son Döneminin Sosyo Ekonomik Buhranları ve Mali Emperyalizm", *Selçuk Üniversitesi İ.İ.B.F. Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Economic Research)*, Yıl: 14, Sayı: 27, (Nisan-2014), ss. 313-317.

etkilenerek milli iktisat politikasına geçişi aktarılmaya çalışılmıştır. Bu süreçte de Aydın Vilayeti demiryolu üzerinde açılan Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi'nin tanıtımı yapılmıştır. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin milli iktisat politikasına geçiş döneminde, ziraat makinelerinin köylülere tanıtılmaya çalışılması incelenmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Liberal İktisat Politikasından Milli İktisat Politikasına Geçiş

Korkut Boratav'a göre *Devrim ve Savaş Yılları (1908-1922)*²¹ dönemi içinde incelenen Osmanlı Devleti'nin milli iktisat politikasına geçiş sürecini üç dönem şeklinde incelemek gereklidir. Bunlardan birincisi liberal iktisat politikasını benimseme ve uygulama dönemi (1908-1912), ikincisi himayecilik ve Türkçülük düşüncelerinin güçlenmeye başladığı geçiş dönemi (1910-1914), üçüncüsü de I. Dünya Savaşı ve kapitülasyonların fiili olarak kaldırılmasıyla birlikte milli iktisat politikasının uygulanma dönemi (1914-1918)'dir.²²

Liberal iktisat politikasını benimseme ve uygulama dönemi (1908-1912) olarak ifade edilen birinci dönem 18. yüzyıldan itibaren önem kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'ndeki modernleşme ve Batıyı örnek alma düşünceleri, II. Viyana yenilgisi ve devamındaki Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasıyla beraber yönetici sınıf içerisinde ciddi destek gören düşünceler haline gelmişlerdir. 18. yüzyılda Osmanlı Devleti yönetici kadrosu genellikle askeri ıslahatlar ile modernleşmeyi yeterli görmüş ve eski düzeni korumaya çalışanların yoğun baskılarıyla sıklıkla karşılaşmıştır.²³ 19. yüzyılda da Avrupa'dan geri kaldığını tamamen kabullenen Osmanlı Devleti idarecileri Fransa'yı örnek alarak modernleşmeyi gerçekleştirme çalışmalarına başlamıştır. Bu modernleşme süreci sırasında Osmanlı Devleti, gümrük vergilerini azaltmak zorunda kalmıştır. Avrupa devletlerinin sömürge hedefi haline gelmiştir. Bu süreçte Osmanlı aydın kesimini, Fransız Devrimi ile yayılan düşünce akımları etkilemiştir.²⁴ Böylece Sırp, Yunan isyanı gibi çeşitli isyanlar ve askeri, idari, mali ve sosyo-ekonomik açıdan diğer sorunlar neticesinde Meşrutiyet Rejimi²⁵ devletin kurtuluş reçetesi olarak görülmüş Osmanlılık düşüncesi savunulmuştur.²⁶ Ancak zamanla Osmanlılık²⁷ düşüncesinin devletin

²¹ Korkut, Boratav; *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2007)*, 12. Baskı, İmge Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 19-37.

²² Pamuk, *a.g.e.*, 2005, s. 227.

²³ Közleme, *a.g.m.*, 2018, ss. 144-145.

²⁴ Közleme, *a.g.m.*, 2018, ss. 151-157.

²⁵ Meşrutiyet Rejimi, krallık yönetiminin yetkilerinin bir bölümünün ulusal iradeyi temsil eden parlamentoya devredilmiş devlet biçimidir. Bkz. Timur Bilgiç, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2012, s. 273.

²⁶ Bkz. Mehmet Ali Türkmenoğlu, "Osmanlı Devleti'ni Kurtarma Planı: Osmanlılık", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, 2019, ss. 408-427.

düzenini sağlamakta yetersiz olduğu anlaşılmış, bu düşünce terk edilerek sırasıyla İslamcılık²⁸ ve Türkçülük²⁹ düşünceleri benimsenmiştir.³⁰

Liberal iktisat politikası, ticarete devlet müdahalesinin olmaması ya da çok az olması gerektiği düşüncesinden hareketle İngiltere’de ortaya çıkan bir iktisadi politikadır. Bu politikayı İngiltere dışında Fransa, ABD, Japonya ve Osmanlı Devleti uygulamıştır. Fakat Osmanlı Devleti liberal politikayı uygulayan diğer devletlerin aksine Fransa’yı örnek almıştır. Liberal iktisat politikasının öncüleri Adam Smith³¹ ve İngiliz Tarihçi Okulu iken bu politikanın Osmanlı Devleti’ndeki öncüleri Sakızlı Ohannes Paşa³², Namık Kemal³³, Mehmet Cavit Bey³⁴, Ahmet Şuayip³⁵ ve Prens Sabahattin’dir.³⁶ Bu politika Avrupa devletlerinin baskıları sonucu Tanzimattan sonra Osmanlı Devleti’nde etkisini arttırmaya başlamıştır. Ancak Osmanlı Devleti yöneticileri bu yüzyılda geleneksel iktisadi politikayı uygulamaya devam ederken liberal iktisat düşüncelerinden etkilenmişlerdir. Bu nedenle Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet’in ilanı ve devamındaki 1908-1912 arası dönemde liberal iktisat politikası yöneticilerin kararıyla uygulanmıştır. Osmanlı Devleti’nde liberal iktisadi politikanın en etkin uygulanma süreci Cavit Bey’in maliye nazırlığı

²⁷ Osmanlıcılık, devletin idaresinde bulundurduğu çeşitli millet ve toplulukları Osmanlılık bilinci yoluyla birleştirmeye çalıştığı düşüncedir. Özellikle Tanzimat Dönemi’nde uygulanmaya çalışılmıştır. Ayrıca, bu düşüncenin devlet politikasının merkezini oluşturmasında II. Mahmut’un etkisi büyüktür. Bkz. Fuat Uçar, “Türk Düşüncesinde Osmanlıcılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 10, Cilt: 10, Sayı: 18, 2018, ss. 81-108.

²⁸ İslamcılık, bütün Müslümanları bir yönetim (Halifelik) altına toplama amacı güden köktenci siyasal düşünüş. Bkz. Bilgiç, *a.g.e.*, 2012, s. 207.

²⁹ Türkçülük, Osmanlı Devleti’ni Türk milliyetçiliği üzerinden yeniden oluşturma düşüncesidir. Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp en önemli savunucularıdır. Özellikle 1910 yılından itibaren Osmanlı Devleti’nde etkisi yoğun olarak görülmüştür. Bkz. Gülçiçek Günel Tekin, *İttihat Terakki’den Günümüze Yek Tarz-ı Siyaset: Türkleştirme*, Belge Yayınları, Mayıs-2006, İstanbul.

³⁰ Bkz. Ünal Acar, “Meşrutiyet Dönemi Düşünce Akımları ve Günümüze Yansımaları”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 23, Sayı: 2, (Ağustos-2019), ss. 413-424.

³¹ Adam Smith, 1776 yılında yazdığı “*Milletlerin Zenginliği*” isimli eseriyle uluslararası ticareti ilk kez bilimsel bir yöntemle incelemiştir. Bu çalışma aynı zamanda Klasik İktisat Ekolü’nün de kurucusu olarak kabul edilir. Bkz. Seyidoğlu, *a.g.e.*, 2003, ss. 13-14.

³² Sakızlı Ohannes Paşa, Mekteb-i Mülkiye’de iktisat dersleri veren Ermeni kökenli bir Osmanlı paşasıdır. İktisadi liberalizm düşüncesini savunmuştur. Bkz. Kenan Demir, “Modern İktisat Düşüncesinin Osmanlı Devleti’ne Girişi”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 38, 2017, ss. 230-231.

³³ Namık Kemal, vatan şairi olarak tanınır. Liberal ekonomi görüşünü savunmasındaki en önemli etken her alanda özgürlük düşüncesidir. Bkz. Bozkurt, *a.g.t.*, 2019, ss. 209-213.

³⁴ Mehmet Cavit Bey, İttihat ve Terakki Döneminde maliye nazırlığı yapmış ve Osmanlı Devleti’nde liberal iktisadın en etkili savunucusu ve uygulayıcısı olmuştur. Bkz. Cumali Bozpınar, “Osmanlı İktisadi Düşüncesinde Liberal İktisat: Mehmed Cavit Bey”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi/ESODER*, Cilt: 20, Sayı: 78, (Nisan-2021), ss. 808-818.

³⁵ Ahmet Şuayip, 1908’den sonra Darülfünun’da hukuk dersleri vermiştir. Toplumsal değişimin kaçınılmazlığı ilkesinden yola çıkarak liberal iktisadi savunmuştur. Bkz. Bozkurt, *a.g.t.*, 2019, ss. 219-220.

³⁶ Prens Sabahattin, II. Abdülhamid’in kız kardeşi Seniha Sultan’ın oğludur. İngiltere orijinli liberal iktisat düşüncesini savunmuş ve girişimci bir nesil oluşturma çabası içinde olmuştur. Bkz. Bozkurt, *a.g.t.*, 2019, ss. 220-223.

görevinde bulunduğu ilk yıllarda yaşanmıştır.³⁷ Bu dönemde Osmanlı Devleti'ni etkileyen liberal politika görüşleri tarımın ticarileşmesine katkıda bulunurken sanayinin dışa bağımlı hale gelmesine yol açmıştır. Bu durum tarım ürünleri ihracatında artışa neden olsa da tarımsal modernleşme alanında dışa bağımlılığı arttırmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde tarım aletleri ve yedek parçalarının ithalinde yaşanan sorunlar sebebiyle 1910 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nde liberal iktisat politikasına karşı tepkiler artmaya başlamıştır.³⁸

Himayecilik ve Türkçülük düşüncelerinin güçlenmeye başladığı geçiş dönemi İttihat ve Terakki merkez alınarak incelendiğinde 1910-1914 yılları arasını kapsamaktadır. Fakat bu noktada Osmanlı aydınlarının yazıları dikkate alınırsa II. Meşrutiyet öncesindeki birkaç yılda bu döneme dâhil edilebilir. Çünkü 1908 yılının sonlarında dahi liberal iktisat politikası ve himayeci politika uygulamaları basında tartışılmıştır.³⁹ Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti, siyasi ortamda denetleme iktidarını sürdürürken Bulgaristan'ın bağımsızlığı ve çeşitli iç isyanlarla karşılaşmıştır. Bu isyanların akabinde ise himayecilik ve Türkçülük düşünceleri önem kazanmıştır.⁴⁰

Türkçülük düşüncesinin yayılması ve himayecilik düşüncesinin olgunlaşmasıyla İttihat ve Terakki tarafından milli iktisat politikasının ilk adımları atılmıştır.⁴¹ Bu dönemde himayecilik, milli iktisat politikasının temellerini oluşturan bir iktisadi düşünce sistemidir ve dönemin himayeciliği savunan Osmanlı düşünürlerinin öncüleri olarak Ahmet Mithat Efendi⁴², Musa Akyığıtzade⁴³ ve Parvus Efendi⁴⁴ sayılabilir. Bu yazarlar özellikle Friedrich List⁴⁵

³⁷ Abdülâtilif Şener, "İttihat ve Terakki Cemiyetinin İktisadi ve Mali Politikaları (1908-1918)", *Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt: 8, 1990, ss. 208-210.

³⁸ Tolga Kabaş, "19. Yy. Osmanlı ve Japon İktisat Düşüncesinin Karşılaştırılması", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 18, Sayı 1, 2017, ss. 78-82.

³⁹ Bkz. İsmail Safa, "Ticaret-i Umumiye: Serbest-i Ticaret ve Usul-ü Himaye", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 2, Sayı: 26, H-27 Şevval 1326, R-9 Teşrinisani 1324, M-22 Kasım 1908, ss. 413-416.

⁴⁰ Mehmet Refik Bürüngüz, *Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Sömürgecilik ve Emperyalizm Algısı*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2013, ss. 166-167.

⁴¹ Şarika Gedikli Berber, "Osmanlı'nın Son Döneminden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Liberalizm-Devletçilik Çatışması", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 80, (Temmuz-2011), ss. 220-222.

⁴² Ahmet Mithat Efendi, Tercüman-ı Hakikat gazetesinde başyazarlık yapmıştır. Himayeci politikaya ilişkin düşünceleri Osmanlı Devleti'nde ilk savunan kişidir. Bkz. Bozkurt, *a.g.t.*, 2019, ss. 223-228.

⁴³ Musa Akyığıtzade; Friedrich List ve diğer Alman iktisatçılardan etkilenecek himayeci politika görüşlerini sistematik olarak savunan ilk Osmanlı aydınıdır. Aynı zamanda iktisat dersleri veren bir öğretmendir ve 1910 yılında görevden alınmıştır. Bkz. Koray Ergin, "II. Meşrutiyet Döneminde Usul-ü Himaye Görüşü ve Akyığıtzade Musa", *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 3, (Haziran-2018), ss. 74-81.

⁴⁴ Parvus Efendi, gerçek adı Alexander Helphand olan Yahudi asıllı bir entelektüeldir. 1910 yılında Osmanlı Devleti'ne gelmiş ve himayeci iktisat politikasını savunmuştur. Bkz. Muammer Sencer, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı: Parvus Efendi*, May Yayınları, Aralık 1977, İstanbul.

⁴⁵ Friedrich List, "Ulusal Politik İktisat Sistemi" adlı eseriyle ünlüdür. Korumacı iktisat düşüncesinin en önemli savunucusudur ve Almanya'nın milli gümrük birliğini oluşturmasında katkıları büyüktür. Tekin

ve Alman Tarihçi Okulu'nun düşüncelerinden etkilenmişlerdir.⁴⁶ Fakat Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet döneminde kapitülasyon ve dış borçlar sonucunda Duyun-u Umumiye İdaresi vasıtasıyla Avrupa devletlerinin kontrolindedir. Bu süreçte Osmanlı Devleti sanayi malları ithal eden hammadde ve tarım ürünü ihraç eden bir ülkedir. Dolayısıyla devletin sanayisi ve ziraatı Avrupa kapitalizmine bağımlı hale gelmiştir.⁴⁷ Osmanlı Devleti'nde milli sermayedarın gelişmesine ve milli unsurlar lehine sermaye birikiminin artmasına engel bir hukuki yapı ve ekonomik sistem bulunmaktadır. Burjuvazinin büyük bölümü gayrimüslimlerden oluşmakta ve devlet ticaretinin çoğunluğu bunlar tarafından gerçekleştirilmektedir.⁴⁸ Bu yüzden gayrimüslim Osmanlı tebaasının kapitülasyonlardan faydalanmak için vatandaşlık değiştirmesi İttihat ve Terakki düşünürlerinde milli uyanışı tetikleyen önemli etmenlerden biri olmuştur.⁴⁹

Kapitülasyonların fiilen kaldırılmasından dolayı milli iktisat politikasının resmi uygulanma dönemi çoğu yazara göre 1914-1918 yılları arasını kapsamaktadır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde milli iktisat politikasının ilk uygulamaları boykot hareketleri ve resmi olmayan yöntemlerle gerçekleştirilmiştir ve bunlar geçiş dönemi içinde incelenmektedir. Milli iktisat politikasının resmi olarak uygulanma zamanı ise kapitülasyonların tek taraflı feshedildiği 1914 yılıdır. Bu tarih aynı zamanda I. Dünya Savaşı'nın başlangıcıdır ve Osmanlı Devleti'nin yöneticileri ancak bu savaş sırasında resmi anlamda milli iktisat politikasını uygulama fırsatı bulabilmişlerdir.⁵⁰

Milli iktisat politikası, Friedrich List'in "*Ulusal Politik İktisat Sistemi*" adlı eserinden etkilenilerek oluşturulan bir iktisadi politikadır.⁵¹ Milli iktisat politikasının amacı Osmanlı Devleti'nde milli burjuvaziye yetiştirmek ve güçlendirmek, yabancı tüccarlara karşı ziraat ve sanayiye koruyup bunların gelişmesine destek olarak dünyadaki rakipleriyle rekabet edecek seviyeye ulaşmasını sağlamaktır.⁵² Her ne kadar bu politika ve himayecilik görüşü Musa Akyığıtzade tarafından basında kapsamlı olarak incelenip savunulsa da Parvus

Alp (Moiz Kohen)'in deyişiyle Almanya'nın iktisadi Bismarck'ıdır. Bkz. Zafer, Toprak; *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 14.

⁴⁶ Zekeriya Demir, "İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt: 7, (Mart-2021), ss. 197-201.

⁴⁷ Bkz. Engin Can Çetin, "Düyun-u Umumiye ve Osmanlı Dış Borç Tarihi Genel Bir Bakış", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 14, (Temmuz-2018), ss. 234-249.

⁴⁸ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 194-200.

⁴⁹ Kalabak, *a.g.m.*, 2014, ss. 320-322.

⁵⁰ Şener, *a.g.m.*, 1990, ss. 217-218.

⁵¹ Demir, *a.g.m.*, 2019, s. 447.

⁵² Ecem İnceoğlu, *Osmanlıda Milli İktisat Uygulamaları ve Harp Zenginleri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015, ss. 45-56.

Efendi, Ziya Gökalp⁵³, Yusuf Akçura⁵⁴, Ahmet Muhiddin⁵⁵ ve Tekin Alp⁵⁶ milli iktisat politikasının yayılmasında Musa Akyiğitzade'den daha etkili olmuşlardır. Çünkü Musa Akyiğitzade, Mehmet Cavit Bey tarafından baskıya uğramış ve görevinden alınarak sürgün edilmiştir.⁵⁷ Buna karşın milli iktisat politikası her ne kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarı tamamen ele geçirdiği dönemde 1914-1918 yılları arasında uygulansa da Milli Mücadele ve sonrasındaki Cumhuriyet döneminde bu politika anlayışı devam ettirilmiştir. Fakat politika uygulamaları benzer olsa da Cumhuriyet döneminde İzmir İktisat Kongresi'nden itibaren Murat Koraltürk'e göre "*Ekonominin Türkleştirilmesi*" halini almıştır. Çünkü İttihat ve Terakki döneminden farklı olarak gayrimüslim ve azınlıkların ekonomik hayattan tasfiyesi söz konusudur.⁵⁸ Hatta belirtmek gerekir ki Türkiye Cumhuriyeti'ndeki devletçilik uygulamalarının temel dayanağı bu politikadır.⁵⁹

Osmanlı Devleti'nde 1908-1918 arası dönem İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidar olduğu dönemdir. Bu dönemin başından sonuna kadar 3 iktisadi politika izlenmiştir. Bunlar, Liberal İktisat Politikası (1908-1912), Geçiş Dönemi-Himayeci Politika (1910-1914) ve Milli İktisat Politikası (1914-1918)'dir. Ayrıca, Geçiş Dönemi'nde İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktisadi politikalarını etkin uygulamak için sergiler düzenlemiştir. Bu sergileri de haberler vasıtasıyla tanıtmaya ve kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Sergi ve Fuarçılık Anlayışı

Sergiler Avrupa devletlerinin ürünlerini tanıtmak ve bunlara pazar olanakları bulmak için kullandıkları yöntemlerden biridir. İlk sergi girişimi 1756 yılında Royal Society of Arts tarafından Londra'da ilk geniş çaplı sergi 1757 yılında Paris'te Chateau of St. Cloud'ta ve ilk uluslararası sergi de 1851

⁵³ Ziya Gökalp; 20. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ni kurtarmak için çözüm yolları arayan Osmanlı aydınlarından biridir. Türkçülük ideolojisinin önemli savunucularındandır ve bu bağlamda milli iktisat görüşüyle beraber dayanışmacılığı savunmuştur. Bkz. Serdar Sağlam, "Ziya Gökalp'te "Solidarizm" ve "Milli İktisat"", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, (Aralık-2004), ss. 67-84.

⁵⁴ Yusuf Akçura, "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı eseriyle Türkçülük düşüncesini savunmuş ve bu düşünce ekseninde milli iktisat politikasını savunan eserler yazmıştır.

⁵⁵ Ahmet Muhiddin, Darülfünunda eğitim almış ve Leipzig Üniversitesi'nde asistan olarak çalışmıştır. Milli iktisat görüşünün savunucularındandır. Bkz. Kenan Demir, "II. Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Devleti'nde Milli İktisat Düşüncesi ve Ahmet Muhiddin'in İktisadi Görüşleri", *ICOSS Social Conference – CAPPADOCIA*, (16-20 Nisan 2018), ss. 550-562.

⁵⁶ Gerçek adı Moiz Kohen olan Tekin Alp, Yahudi kökenli olsa da Türk milliyetçiliğini ve milli iktisat düşüncelerini savunan bir Osmanlı aydınıdır. Ziya Gökalp'e iktisadi yazılarında ve çalışmalarında yardım etmiştir. Bkz. Murat Kılıç, "Tekinalp", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 3. Baskı, Cilt: 2, 2019, ss. 586-587.

⁵⁷ Bilge Karbi, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Milli İktisat Siyaseti Ekseninde Almanya'nın Osmanlı Nüfuz Politikası", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 67, (Güz-2020), ss. 350-351.

⁵⁸ Murat, Koraltürk; *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 12-21.

⁵⁹ Bkz. Arzu Varlı, "Kadro Dergisi Üzerinden Bir Deneme: "Milli İktisat'tan Devletçiliğe", *Öneri Dergisi*, Cilt 10, Sayı 37, (Ocak-2012), ss. 166-174.

yılında İngiltere’de Prens Albert tarafından Hyde Park’taki Crystal Palace binasında düzenlenmiştir.⁶⁰

Sergi faaliyetleri, başlarda tüccarların ürünlerinin tanıtılması amacını taşıırken 1851 yılı itibariyle devletlerin kültürlerini, teknolojisini, zirai ürünlerini tanıtır güç gösterisinde buldukları bir sahne halini almıştır. Sergiler vasıtasıyla Avrupa devletleri hem çevresindeki ülkelerin hem de doğudan sergiye katılan diğer ülkelerin ürünlerini, kültürlerini ve mevcut güçlerini öğrenme fırsatı bulmuşlar aynı zamanda bunlardan faydalanarak sömürgecilik faaliyetlerini hızlandırmışlardır.⁶¹

Osmanlı Devleti, bu sergilere önem vermiş ve 19. yüzyıldaki sergilerin çoğuna katılmıştır. Bu sergilere katılım sırasında da komisyonlar kurarak ön hazırlıklar yapmış ve kendisinin hala güçlü bir devlet olduğu imajını diğer devletler nezdinde oluşturmaya çalışmıştır.⁶² Ayrıca 1863 yılında ilk uluslararası sergisi olan Sergi-i Umumi-i Osmani’yi düzenlemiştir.⁶³ Bu sergi yaklaşık beş ay açık kalmış, tahmini 100-150.000 kişi ziyaret etmiştir. Sergi-i Umumi-i Osmani’nin geliri 450.000 kuruş civarındadır ve bütün masrafların 1/5’ni karşılamıştır.⁶⁴ Bunun haricinde Osmanlı Devleti, 1894 yılında Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergisi’ni uluslararası bir sergi olarak düzenlemek istemiş de aynı yıl meydana gelen Büyük İstanbul Depremi nedeniyle sergiyi gerçekleştirememiştir.⁶⁵ Osmanlı Devleti’nin 19. yüzyılda katıldığı sergiler şunlardır.

- 1851 Londra Evrensel Sergisi (İlk uluslararası sergidir.)
- 1855 Paris Evrensel Sergisi
- 1862 Londra Evrensel Sergisi
- 1863 Sergi-i Umumi-i Osmani (Osmanlı Devleti tarafından İstanbul’da düzenlenmiştir.)
- 1867 Paris Evrensel Sergisi (Sultan Abdülaziz katılmıştır.)
- 1873 Viyana Evrensel Sergisi

⁶⁰ İbrahim Şirin, “Dünya Fuarları ve Osmanlı Modernleşmesi”, *History Studies*, Cilt: 9, Sayı: 2, 2017, s. 190.

⁶¹ Zeynep Çelik, *Şark’ın Sergilenişi: 19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında İslam Mimarisi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 1-2.

⁶² Yeşim Duygu Ergüney ve Nuran Kara Pilehvarian, “Ondokuzuncu Yüzyıl Dünya Fuarlarında Osmanlı Temsiliyeti”, *MEGARON*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2015, ss. 239-240.

⁶³ Sevilay Kasap, *Sergi-i Umumi-i Osmani 1863*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003, ss. 78-79.

⁶⁴ Rıfat Önsoy, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)”, *Bellekten*, Cilt: 47, Sayı: 185, 1983, ss. 234-235. (195-236.)

⁶⁵ Bkz. Turgut Karaçoban, “Osmanlı Tarihinde Gerçekleştirilememiş Bir Sergi Teşebbüsü: 1894 Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergi-i Umumisi Hazırlıkları”, *Turkish Studies*, Cilt: 15, Sayı: 2, (Ocak-2020), ss. 531-543.

• 1876 Philadelphia Centennial Evrensel Sergisi (Gecikmeli olarak katılım sağlanmıştır.)

- 1889 Paris Evrensel Sergisi
- 1893 Chicago Evrensel Sergisi
- 1900 Uluslararası Paris Sergisi⁶⁶

19. yüzyılda sergiler vasıtasıyla hem sergilere katılan diğer devletleri tanıma olanağı elde eden hem de kendilerini güçlü göstermeyi başaran Avrupa devletleri, sergilere katılan Batı Avrupa dışındaki ülkelerin Avrupa'nın bilim ve teknik ilerlemesi karşısında ne derece geri kaldıklarını fark etmelerine neden olmuş ve bu durum ilgili ülkelerin siyasi elitleri nezdinde modernleşme çabalarına zemin hazırlamıştır. Böylece sergilere katılım sağlayan ülkeler Avrupa'yı modernleşme hareketlerinde örnek almaya ve medeniyetin merkez noktası olarak görmeye başlamışlardır. Bu nedenle Batı'nın çeşitli düşüncelerini, kurumsal yapılarını ve uygulamalarını kendi kültürlerine uyarlama veya tamamen alma yoluyla modernleşmek için sistemlerine dâhil etmeye çalışmışlardır.⁶⁷

Osmanlı Devleti 20. yüzyılda her ne kadar sergi ve fuarcılık faaliyetlerine önem verse de devletin iktisadi ve mali durumu kapitülasyonlar ve dış borçlardan olumsuz etkilendiği için devlet tarafından sergi katılımı ve düzenlenmesi konularında maddi kısıtlamaya gidilmiştir. Buna rağmen Osmanlı Devleti 1905 yılında Edirne, 1906 ile 1909 yıllarında Bursa Sergisi ve 1910 yılında Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi'ni düzenlemiştir. Ayrıca 1905 yılında Liege Evrensel Sergisi, 1910 yılında Brüksel Sergisi, 1911 yılında İtalya'nın 50. kuruluş yıl dönümüne özel olarak gerçekleştirilen Torino Sergisi ve 1914 Lyon Sergisine de katılım sağlamıştır.⁶⁸

20. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde düzenlenen sergi ve fuarlar köylülerin zirai aletlerle tanıştırılması, makine kullanımı konusunda teşvik edilmesi ve bu sayede üretimin arttırılması amaçlarına hizmet edecek şekilde düzenlenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda ziraat sergilerinin kurulmasına yönelik ulaşılabilen ilk belge Hicri: 29 Zilhicce 1320 (Miladi: 29 Mart 1903) tarihlidir. Bu belgeye göre ziraat ve sanayinin ilerlemesi için zirai alet ile makinelerinin iyi olması ve bu konuda ıslahat yapılması gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca belgede bu aletlerin tanıtılması ve öğretilmesi amacına yönelik bir sergi kurulması

⁶⁶ Bkz. Ökkeş Yılmaz, *Osmanlı Devleti'nin Düzenlediği ve Katıldığı Uluslararası Sergiler (1851-1900)*, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2019.

⁶⁷ Çelik, a.g.e., 2005, ss. 3-4.

⁶⁸ Bkz. *Türkiye Fuar Albümü/The Album of Turkish Fairs*, Erişim: 27.05.2021, http://www.idtm.com.tr/kutuphane/fuar_albumu/turkiye-fuar-albumu-201-256.pdf, ss. 201-256.

tartışılmış, makinelerin üretim ve onarımını gerçekleştirebilmek için hazırlıklar yapılması gerektiği ifade edilmiştir.⁶⁹ Fakat bu hazırlıkların tamamlanması 1907 yılını bulmuştur. Bu yıl içinde Alet ve Edevat-ı Ziraiye Depoları kurularak getirtilen modern ziraat aletlerinin bu depolarda tutulması kararlaştırılmış ve gerektiğinde kullanılması hedeflenmiştir. Buna karşın ithal edilen modern zirai aletlerin büyük bölümü Osmanlı Devleti'nin iklim, toprak ve binek hayvanlarına uygun olmadığından beklenen ilerleme ve yaygınlaşma sağlanamamıştır.⁷⁰

Ziraatın geliştirilmesine yönelik sergilere 1909 Bursa Sergisi⁷¹ ve 1910 Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi örnek olarak gösterilebilir. Bu dönemde ziraat sergileri dışında yardım toplama amacıyla sergiler düzenlendiği görülmektedir. Bu tarz sergilere İzmir Donanma Yardım Cemiyeti tarafından 1910 yılının sonlarına doğru düzenlenen resim sergisi örnek olarak verilebilir.⁷² 20. Yüzyılda Osmanlı Devleti uluslararası sergilerde kendisini temsil etmeye devam ederken sergi düzenleme deneyimine sahip olduğundan ulusal sergiler düzenleyip şehirlerde orta ve büyük çiftçiyi makine kullanımı konusunda teşvik ederek tarımsal üretim ve ihracatın artmasına, tarımsal üretim yapanlar arasında ise sermayedar sınıfının çoğalmasına çalışmıştır.⁷³ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümeti denetleme sürecini geride bırakarak doğrudan iktidarı üstlendiği 1913 yılından sonra da bu sergiler bahsedilen amaçları korumaya devam etmiştir. Fakat 1913 yılından sonra bu amaçla düzenlenen sergilerin büyük bir kısmını milli bankalar ve kooperatifler desteklemiştir.⁷⁴

Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi (10 Mayıs 1910-22 Mayıs 1910)

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'a kadar insanların mülkiyet hakkının bulunmaması, vergilerin yüksek olması, kredi ve ulaşımın kısıtlı olmasından dolayı tarımsal üretim düşük verimlilikte ve ilkel yöntemlerle yapılmıştır. 1838 yılındaki serbest ticaret antlaşmasından itibaren öncelikle iç gümrükler kaldırılmış, 1840 yılında Ceza Kanunu ile müsadere uygulamasına son verilmiş ve 1858 Arazi Kanunnamesi ile özel mülkiyet hakkı tanınmıştır. Bu gelişmelerin

⁶⁹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perâkende Evrâkı Orman, Maadin ve Zirâât Nezâreti Marûzâtı (Y.PRK.OMZ.), 3/24-1, H-29-12-1320, R-16-01-1319, M-29-03-1903.

⁷⁰ Filiz Çolak, *II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Batı Anadolu'da Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005, İzmir, s. 3.

⁷¹ Bkz. Gülhan Korkmaz ve Halit Eken, *Türkiye'de Fuarcılığın İlk Adımlarından 1909 Bursa Sergisi*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Bursa Araştırmaları Merkezi, Bursa, 2013.

⁷² "Bahriye İanesi – İzmir Sergisi", *Köylü*, H-30 Zilkade 1328, R-20 Teşrinisani 1326, M-3 Aralık 1910, s. 2.

⁷³ Seza Sinanlar Uslu, "Osmanlı Karma Grup Sergileri Özelinde Basın Kaynakları Işığında Sergi Düzenleme Adabının Gelişimi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, Sayı: 24, (Aralık-2016), ss. 96-98.

⁷⁴ Bkz. İsmail Kurt, *İttihat ve Terakki Döneminde Osmanlı Ekonomisi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012.

etkisiyle Osmanlı Devleti'nde tarımsal üretim artışı yaşanmıştır.⁷⁵ Ancak 1873-1896 yılları arasında tarım ürünleri fiyatlarının hızlı düşmesiyle ekonomik bir buhran gerçekleşmiştir. Bu süreçte Osmanlı hükümeti zirai kalkınma programları hazırlayarak ziraatı modernleştirme çalışmalarına başlamıştır.⁷⁶ 20. yüzyılda sergi deneyimi kazanmış olan Osmanlı Devleti, bu deneyimini ekonomik alana da aktararak, ulusal ekonomiyi geliştirmek ve halkı bilinçlendirmek amacıyla tarımsal alet ve makinelere ilişkin sergiler düzenlemeyi planlamıştır. Bu konudaki tartışmalar ise 1903 yılında başlamıştır. Bu tartışmalar sonucunda 1907'de Alet ve Edevat-ı Ziraiye Depoları kurularak modern ziraat makinelerinin getirtilip kullanılması için zemin hazırlanmıştır. Ancak ziraatın modernleştirilmesiyle ilgili faaliyetler 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra artmaya başlamıştır.⁷⁷

II. Meşrutiyet'in ilanı ile devlet yönetiminde etkin konuma geçen İttihat ve Terakki Cemiyeti, tabanını güçlendirmek ve örgütlenmek için köylülere destek olmaya çalışmıştır. Bu süreçte bağımsız köylü sınıfı düşüncesi ile köylülerin istediği şekilde arazi sahibi olması, ürünlerini alıp satması, yetiştirmesi ve zirai makineleri kullanmasının önünü açmak istemiştir. Fakat kısa bir süre sonra eşraf kesiminden aday göstermesi gerektiğine karar vererek bağımsız köylü sınıfı düşüncesini terk etmiştir. Dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti toprak düzeninde köklü bir değişim gerçekleştirmediği için ziraatı ticarileştirmeye ve modernleştirmeye odaklanmak durumunda kalmıştır. Bunun sonucunda köylülere düşük faizli kredi olanağı sunmuş ve ziraat makinelerinin kullanımının yaygınlaştırılmasına çaba göstermiştir.⁷⁸

Aydın Vilayeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti için örgütlenme ve milli burjuvazi oluşumunu hızlandırma açısından bölgenin gelişmiş sosyo-ekonomik durumu dikkate alındığında pilot bölge olarak belirlenmiştir.⁷⁹ Bu bağlamda en önemli adım 13 Eylül 1908 tarihinde ilk defa toplanan İzmir Osmanlı Ziraat Cemiyeti'nin faaliyet göstermeye başlaması olmuştur. Dört saat süren ilk toplantı sonucunda pazar günleri toplanmayı kararlaştıran İzmir Osmanlı Ziraat Cemiyeti'nin ikinci toplantısında cemiyetin reisi ve üyeleri seçilmiştir. Seçim sürecinden sonra seçilen üyeler, yaptıkları açıklamada ziraat ve ticaretin geliştirilmesine hizmet edeceklerini duyurmuştur. Ardından cemiyet üyeleri tarafından dönemin zirai sorunları ve bu sorunlara dair çözüm önerileri

⁷⁵ Murat Baskıcı, "Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 58, Sayı: 1, 2002, ss. 31-33.

⁷⁶ Halil, İnalçık ve Donald, Quataert; *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II (1600-1914)*, 2. Baskı, Eren Yayınları, 2006, ss. 987-989.

⁷⁷ Çolak, *a.g.t.*, 2005, s. 3.

⁷⁸ Ergül Ballı, "İttihat ve Terakki'nin Tarım ve Toprak Politikası: Aydın Vilayeti Örneği", *Uluslararası İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, ss. 134-145.

⁷⁹ Ballı, *a.g.e.*, 2015, s. 151.

tartışılmıştır. Bu tartışmalar sonucunda açıklanan ve 22 maddeden oluşan ziraat programına göre Aydın vilayetinde çözülmesi gereken zirai sorunlar ve gerçekleştirilmesi gereken düzenlemeleri aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür.

- Amele nizamnamesi oluşturulması,
- Ziraat ve ticaret odaları kurulması,
- Hayvan hırsızlıklarının önlenmesi,
- Bekçi sisteminin düzenlenmesi,
- Ziraat mektebi ve numune çiftliklerinin kurulması,
- Tecrübe tarlası ve numune ahır kurulması,
- Ziraat ve baytar memuru istihdamı,
- İbtidai mekteplerine ziraat dersleri eklenmesi,
- Tohumların ıslahı,
- İzmir’de bir ziraat sergisi kurulması ve iyi ürün yetiştirenlere ödül verilmesi,
- Avrupa’dan ziraat makineleri ve kimyevi gübre ithali,
- Yolların iyileştirilmesi,
- Ziraat şirketi kurulması,
- Kanallar kurularak arazinin sulanması,
- Arıcılık-sütçülük-peynircilik gibi ziraat sanatlarının köylülere öğretilmesi,
- Ziraat gazeteleri dağıtılıp yayımlanması,⁸⁰

Bu programda ifade edildiği üzere ziraat sergileri kurulması, zirai makinelerin ithali ve kullanımının yaygınlaştırılması İzmir Osmanlı Ziraat Cemiyeti’nin hedeflediği önemli maddeler arasında yer almaktadır. Ayrıca, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin destekleriyle örgütlenen İzmir Osmanlı Ziraat Cemiyeti tarafından hazırlanan bu programın detaylı açıklaması 25 madde halinde Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi’nde kamuoyu ile paylaşılmıştır.⁸¹

⁸⁰ “İzmir Osmanlı Ziraat Cemiyeti”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 2, Sayı: 18, H-23 Şaban 1326, R-7 Eylül 1324, M-20 Eylül 1908, ss. 294-295.

⁸¹ Bkz. İlk 9 madde “Vilayetin Terakkiyat-ı Ziraiyesine Dair Layiha”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 2, Sayı: 26, H-27 Şevval 1326, R-9 Teşrinisani 1324, M-22 Kasım 1908, ss. 401-403. 10-16. maddeler için “Aydın Vilayeti Ziraat Komisyonu’nun Kararı”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 2, Sayı: 27, H-5 Zilkade 1326, R-16 Teşrinisani 1324, M-29 Kasım 1908, ss. 417-421. ve diğer maddeler için “Aydın Vilayeti Ziraat Komisyonu’nun Kararı”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 2, Sayı: 28, H-12 Zilkade 1326, R-23 Teşrinisani 1324, M-6 Aralık 1908, ss. 433-436.

Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi, ziraat müfettişi Ojen Efendi tarafından planlanmış ve Aydın vilayeti valisi bu serginin açılması için destekte bulunmuştur. Bu sergi için Aydın Demiryolu Kumpanyası'nın direktörü Mr. Barfield aracılığıyla 40 parça kadar zirai makinenin tanıtımının yapılması ve taşınması amacıyla ücretsiz 3 adet vagon tahsis edilmiştir.⁸² Bunlara ek olarak 1909 yılının Ağustos ayında İzmir'deki genel bir sergi için zirai makinelerin gümrükten muaf tutulmasına yönelik ilgili nezarete yazı yazılmıştır. Bu resmi yazıda da "...rüsûmât müdiriyet-i umumîsine mucibince tebligât-ı ifâsının mâliye nezâretine yazılması" ifadelerinde bu yazının mâliye nezaretine yazılması gerektiği belirtilmiş ve yazının devamında "ziraat ve sanayi-i mahsus olmak üzere bidâyeten getirilen makine vesaireye mahsus ma'füviyetin ... envaıyla gümrük resminden suret-i ma'füviyetleri ve müteferruatı beynel-nezareteyn ... işarı." ifadeleriyle ziraat ve sanayiye yönelik getirilen makine ve aletlerin çeşitlerine göre gümrük resminden muaf tutulmasına karar verildiği vurgulanmıştır.⁸³ Ancak bu konudaki karar Meclis'i Mebusan'da Hicri: 12 Muharrem 1328/Rumi: 11 Kanunusani 1325 (Miladi: 24 Ocak 1910) tarihinde görüşülüp kabul edilmiştir.⁸⁴

Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi, Hicri: 29 Rebiyülahir 1328/Rumi: 27 Nisan 1326 (Miladi: 10 Mayıs 1910) - Hicri: 12 Cemaziyülevvel 1328/Rumi: 9 Mayıs 1326 (Miladi: 22 Mayıs 1910) tarihleri arasında Aydın demiryolu üzerindeki tabloda belirtilen tren istasyonlarının her birinde 6 saat ile 2 gün arası beklemiş ve ziyarete açılmıştır. Bu serginin amacı dönemin güncel zirai makinelerini köylülere tanıtmak, nasıl kullanıldığını öğretmek ve sipariş alınırsa satışını yapmaktır. Bu sergi, ticari bir amacı içinde barındırmasına karşın Aydın vilayeti köylülerinin zirai gelişmelerden haberdar olması ve üretimlerini arttırması açısından büyük bir fırsat özelliğini taşımaktadır.⁸⁵

Bu serginin programı *Ahenk* ve *İttihat* gazetelerinin Hicri: 29 Rebiyülevvel 1328/Rumi: 28 Mart 1326 (Miladi: 10 Nisan 1910) tarihli nüshalarının üçüncü sayfasında ve *Köylü* gazetesinin de aynı tarihli nüshasının ikinci sayfasında paylaşılmış ve tanıtımı yapılmıştır.⁸⁶ Bununla birlikte ilgili serginin tanıtımları sırasında çiftçilere "... serginin uğradığı istasyonlarda birer miktar hububat, fasulye, nohut ve koçanından ayrılmamış mısır darısı ile altı yedi

⁸² "Seyyar Ziraat Sergisi", *Ahenk*, H-19 Cemaziyülevvel 1328, R-16 Mayıs 1326, M-29 Mayıs 1910, s. 4.

⁸³ *BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)*, 131/52-1, H-23-08-1327, R-27-06-1325, M-09-09-1909.

⁸⁴ Çolak, *a.g.t.*, 2005, s. 73.

⁸⁵ "Seyyar Ziraat Sergisi", *İttihat*, H-26 Rebiyülevvel 1328, R-25 Mart 1326, M-7 Nisan 1910, s. 2.

⁸⁶ "Seyyar Alat ve Edevatı Ziraiye Sergisi", *İttihat*, H-29 Rebiyülevvel 1328, R-28 Mart 1326, M-10 Nisan 1910, s. 3., "Resmi", *Ahenk*, H-29 Rebiyülevvel 1328, R-28 Mart 1326, M-10 Nisan 1910, s. 3. ve "Resmi İlan Okuyunuz!", *Köylü*, H-29 Rebiyülevvel 1328, R-28 Mart 1326, M-10 Nisan 1910, s. 2.

*kıyye*⁸⁷ miktarı süt tedariki..” ifadeleriyle hazır bulunmaları istenmiştir. Çünkü çiftçilerin getirdikleri bu ürünlerle ziraat makinelerinin kullanım yönteminin gösterileceği vurgulanmış ve serginin önemine değinilerek gazetelerde yazılar kaleme alınmıştır.⁸⁸ Aydın vilayeti genelinde basın yayın hayatı görece gelişmiş olan İzmir, Nazilli ve Söke yerleşimleri dışında demiryolu ziraat sergisinin köylülere duyurulması istasyon görevlileri aracılığıyla gerçekleşmiştir. Ancak Nazilli ve Söke’de yayımlanan gazetelerin nüshaları günümüze ulaşmadığından bu yerleşim yerlerinde basın yoluyla serginin tanıtımının yapıp yapılmadığı bilinmemektedir.⁸⁹ Serginin programı aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo: *Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi’nin demiryolu istasyon programı.*

Gün	Tarih (Miladi-1910)	Alafranga Saat ve Dakika	İstasyon İsimleri	Hareket ve varış noktası	Tahmini kalış süresi
Salı	10 Mayıs	7: 00	İzmir’den	Hareket	
Salı	10 Mayıs	11: 40	Söke’ye	Varış	6 saat kalınacaktır.
Çarşamba	11 Mayıs	5: 30	Söke’den	Hareket	
Çarşamba	11 Mayıs	8: 35	Aydın’a	Varış	1 gün kalınacaktır.
Perşembe	12 Mayıs	9: 20	Aydın’dan	Hareket	
Perşembe	12 Mayıs	11: 43	Nazilli’ye	Varış	3,5 saat kalınacaktır.
Cuma	13 Mayıs	8: 05	Nazilli’den	Hareket	
Cuma	13 Mayıs	10: 29	Sarayköy’e	Varış	6 saat kalınacaktır.
Cuma	13 Mayıs	16: 32	Sarayköy’den	Hareket	
Cuma	13 Mayıs	17: 35	Denizli’ye	Varış	7 saat kalınacaktır.
Cumartesi	14 Mayıs	12: 30	Denizli’den	Hareket	

⁸⁷ Kıyye: Osmanlı Devleti’nde kullanılan bir ağırlık ölçü birimidir. 1282 gramdır. Bkz. Luggat Osmanlıca Türkçe Sözlük, Erişim: 25.10.2022, [Kıyye - Osmanlıca Türkçe Sözlük, lügât, لغت \(luggat.com\)](http://luggat.com).

⁸⁸ “Seyyar Ziraat Sergisi”, *İttihat*, H-26 Rebiyülevvel 1328, R-25 Mart 1326, M-7 Nisan 1910, s. 2. ve “Resmi İlan Okuyunuz!”, *Köylü*, H-29 Rebiyülevvel 1328, R-28 Mart 1326, M-10 Nisan 1910, s. 2.

⁸⁹ Günver Güneş, “Meşrutiyetten Cumhuriyet’e Aydın’da Basın Yayın Hayatı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 41, 2007, ss. 22-24.

Cumartesi	14 Mayıs	17: 10	Apa'ya	Variş	1 gün kalınacaktır.
Pazar	15 Mayıs	17: 46	Apa'dan	Hareket	
Pazar	15 Mayıs	19: 00	Dinar'a	Variş	1 gün kalınacaktır
Pazartesi	16 Mayıs	17: 00	Dinar'dan	Hareket	
Pazartesi	16 Mayıs	19: 50	Çivril'e	Variş	2 gün kalınacaktır.
Çarşamba	18 Mayıs	5: 10	Çivril'den	Hareket	
Çarşamba	18 Mayıs	7: 00	Aydın'a	Variş	Tekrar 20 saat kalınacaktır.
Perşembe	19 Mayıs	12: 25	Aydın'dan	Hareket	
Perşembe	19 Mayıs	17: 05	Bayındır'a	Variş	1 gün kalınacaktır.
Cuma	20 Mayıs	17: 20	Bayındır'dan	Hareket	
Cuma	20 Mayıs	18: 45	Ödemiş'e	Variş	1gün kalınacaktır.
Pazar	22 Mayıs	17: 45	Ödemiş'ten	Hareket	

İzmir'den Hicri: 29 Rebiyülahir 1328/Rumi: 27 Nisan 1326 (Miladi: 10 Mayıs 1910) yılında yola çıkarak programda belirtilen demiryolu istasyonlarına uğrayan sergi kafilesi, Hicri: 12 Cemaziyülevvel 1328/Rumi: 9 Mayıs 1326 (Miladi: 22 Mayıs 1910) tarihinde görevini tamamlamıştır. Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi'nin heyeti programda belirtilen tren istasyonlarına uğrayıp ziraat aletlerinin tanıtımını gerçekleştirmiş ve bu aletlerin kullanımlarını köylülere öğretmiştir. Ayrıca, istasyonlarda zirai makinelerle ilgili konferanslar gerçekleştirmiştir.⁹⁰ Fakat *Köylü Gazetesi* ve köylüler tarafından serginin tüm istasyonlara uğrayacağı düşünülmüştür. Bu nedenle sergiye büyük bir önem verilmiştir. Çünkü *Köylü Gazetesi* muhabirlerinde köylülerin bu makineleri satın alarak daha çok üretim yapabileceği ve bunun ülke ekonomisine katkısının büyük olacağı düşüncesi hâkimdir. Ayrıca, köylülerin dönemin güncel teknolojisini öğrenerek ürün ettikleri topraklardan daha çok verim alabileceği ve bunun köylerdeki kıtlığı azaltmakla kalmayıp vergilerin toplanmasına kolaylık sağlayacağı

⁹⁰ "Seyyar Ziraat Sergisi", *Ahenk*, H-19 Cemaziyülevvel 1328, R-16 Mayıs 1326, M-29 Mayıs 1910, s. 4. ve Necdet Bilgi, "İkinci Meşrutiyet Yıllarında İzmir Basımında Tire (1908-1910)", *Uluslararası Küçük Menderes Araştırmaları ve Tire Tarihi Sempozyum Bildirileri 7-8 Mayıs 2018*, Editörler: Murat Sanus ve Ali Özçelik, Cilt: 2, s. 75-76.

düşünülmektedir.⁹¹ Ancak, sergi kafilesi programda belirtilen yerler dışında küçük istasyonlara uğramamıştır. Bu yüzden demiryolu sergisinin birkaç istasyonda yapılması basında tepkiyle karşılanmıştır. Örneğin bir haberde “O sergi İzmir’den çıktı nerelere uğradı bilmeyiz. Sergi gitti. Söke’den kalktı. Morali, Balatçık, Germencik, Erbeğli, Karabigar istasyonlarını atladi geçti. Aydın’a gitti. Karabigar’da azıcık durdu bakalım dediler. Vapur kaçıyor olmaz dendi. Dönüşte mi uğrayacaklar acaba? Şaştık kaldık.” sözleriyle tepki belirtilmiştir.⁹² Buna karşın söz konusu demiryolu sergisinin programı ve zirai makinelerin tanıtılacağı istasyonlar Osmanlı Devleti’nin II. Meşrutiyet dönemindeki iktisadi durumu göz önünde bulundurularak belirlenmiştir. Çünkü Osmanlı Devleti’nde büyük toprak sahibi çiftçiler nüfusun küçük bir bölümünü oluşturmaktadır. Ayrıca, Osmanlı Devleti’ndeki mülkiyet sisteminden dolayı kendilerini güvende hissetmeyen toprak sahipleri de pahalı olan zirai makineleri satın alma konusunda mesafeli yaklaşmışlardır.⁹³

Her ne kadar Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi küçük demiryolu istasyonlarında durmamış olsa da bu sergi istasyonları belirlenirken ülkenin ekonomik durumu dikkate alındığı için eleştiriler dayanaksız kalmaktadır. Çünkü Osmanlı devletinde zirai makinelerin pahalı ve işçi ücretlerinin düşük olması nedeniyle bu makineler 50 dönümden daha küçük alana sahip ziraat işletmeleri için kazanç getirmemektedir. Bu nedenle 50 dönümden daha büyük alana sahip ziraat işletmeleri Osmanlı Devleti’nin genelinde küçük bir kısmı oluşturduğundan sergi sadece büyük istasyonlara uğramıştır.⁹⁴ Buna karşın Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi’nin heyeti, sergi programının dışında Tire ve Torbalı’da da ziraat makinelerinin tanıtımını yapmış ve konferanslar yoluyla 40 kadar ziraat makinesinin kullanımını köylülere öğretmiştir. Ziraat makinelerinin arasında Avrupa sabanları, yerli sabanlar, kalbur makinesi, süttten kaymak çıkarma makinesi, süttten yağ çıkarma makinesi ve yayık makinesinin tanıtımları yapılmıştır.⁹⁵ Ayrıca, 1909 yılında gümrük muafiyetine sahip ziraat makineleri olan orak makinesi, harman makinesi, ayıklama makineleri, darı makinesi, saman makinesi, çırçır (pamuk) makinesi, mibzer, tırmık, merdane, pülverizatör, çapa makinesi gibi makinelerin de tanıtımının yapıldığı görülmektedir.⁹⁶ Üstelik

⁹¹ “Gezici Rençberlik Sergisi”, *Köylü*, H-2 Cemaziyülevvel 1328, R-29 Nisan 1326, M-12 Mayıs 1910, s. 3.

⁹² “Gezici Rençber Sergisi”, *Köylü*, H-5 Cemaziyülevvel 1328, R-2 Mayıs 1326, M-15 Mayıs 1910, s. 3-4

⁹³ Ballı, *a.g.t.*, 2015, s. 120.

⁹⁴ Ballı, *a.g.t.*, 2015, s. 122-124.

⁹⁵ “Seyyar Ziraat Sergisi”, *Ahenk*, H-19 Cemaziyülevvel 1328, R-16 Mayıs 1326, M-29 Mayıs 1910, s. 4.

⁹⁶ Baskıcı, *a.g.m.*, 2002, ss. 40-43.

sergi programının dışında yer alan Torbalı'da süttan makine ile yağ çıkarma işleminin köylülere öğretildiği basına yansıyan haberlerden anlaşılmaktadır.⁹⁷

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde Avrupa kökenli iktisadi politikalar 19. yüzyıldan itibaren etkisini göstermeye başlamıştır. Osmanlı Devleti yöneticileri II. Meşrutiyet'in ilanına kadar yoğun muhalefet nedeniyle geleneksel politikayı sürdürmeye devam etmişlerdir. II. Meşrutiyet'in ilanıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nde iktidar olmuş ve 1908-1918 yılları arasında iktidarda kalmıştır. Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti, dönemin koşullarına uygun iktisadi politikayı belirlemeye çalışmıştır. Bu süreçte üç iktisadi politika uygulanmıştır. Bunlar, Liberal İktisat Politikası (1908-1912), Geçiş Dönemi-Himayeci Politika (1910-1914) ve Milli İktisat Politikası (1914-1918)'dir. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından ilk olarak 1908-1912 yılları arasında liberal iktisat politikası etkin bir şekilde uygulanmıştır. Mehmet Cavit Bey'in nazırlık görevinde bulunduğu bu dönemde Osmanlı Devleti'nin ekonomisindeki dışa bağımlılık hızla artmaya devam etmiştir. Bu yüzden 1910 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nde izlenecek iktisadi politika tartışmaları sıklıkla gündeme gelmiş ve himayeci politika önem kazanmıştır. Buna karşın Osmanlı Devleti'nin liberal iktisat politikasından milli iktisat politikasına geçişi 1914 yılına kadar sürmüştür. Bu geçiş döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti, himayeci politikayı uygulama konusunda Avrupa baskısıyla karşılaştığından resmi olarak milli iktisat politikasına geçememiştir. Bu nedenle devlet içerisinde ziraat ve ticareti geliştirmek amacıyla sergiler düzenlemiş ve bu sergilerin açıldığını haberler vasıtasıyla ülke geneline yayıp kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır.

19. yüzyıldan itibaren şehirlerde üretilen ürünlerin tanıtılması, ziraat ve ticaretin geliştirilmesi amacıyla sergi ve fuar faaliyetleri gerçekleştirilirken 1851 Londra Evrensel Sergisi'nden itibaren sergicilik faaliyetleri, devletlerin siyasi, ekonomik ve kültürel güçlerini gösterdiği bir alan haline gelmiştir. Osmanlı Devleti de uluslararası sergilere katılmaya önem vermiş ve ülke sınırları içerisinde ulusal ve uluslararası sergiler düzenlemiştir. Böylece sergilerin organizasyonu konusunda belli bir birikim elde ederek ulusal sergilerde bu tecrübelerden yararlanmışır. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti, gücünü koruduğunu ve ıslahatları gerçekleştirdiğini düzenlediği sergiler vasıtasıyla Avrupa devletlerine göstermeye çalışmıştır. 20. Yüzyılda Osmanlı Devleti, deneyimlerini ulusal ekonomiyi geliştirme ve halkı bu konuda bilinçlendirme amaçlarına hizmet edecek şekilde zirai içerikli sergiler düzenleyerek değerlendirmeye çalışmıştır.

⁹⁷ "Ziraat - Rençberlik Sergisi", *Köylü*, H-19 Cemaziyülevvel 1328, R-16 Mayıs 1326, M-29 Mayıs 1910, s. 3.

Zirai içerikli sergi düzenleme tartışmaları 1903 yılında başlamıştır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi, 1909 Bursa Sergisi'nden sonra köylülerde ve basında yüksek beklenti oluşturan ve önemsenen sergilerden biri olmuştur. İlk demiryolu sergisi olma niteliği taşıyan Aydın Vilayeti Seyyar Ziraat ve Rençberlik Sergisi ile sergi heyeti, istasyonları dolaşarak köylülere 40 kadar zirai makineyi tanıma ve kullanma olanağı sunmuştur. Bu nedenle söz konusu demiryolu sergisi milli ziraatın geliştirilmesi, milli iktisat düşüncesinin toplum tabanına yayılması ve milli burjuvazinin artışının desteklenmesi konularında büyük bir öneme sahiptir. Hatta belirtmek gerekir ki bu serginin heyeti konferanslar aracılığıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin taşradaki örgütlenme hızına katkı sağlamıştır.⁹⁸

Kaynakça

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri

BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 131/52-1, İzmir'de umumî sergi ittihaziyla, buraya gelecek sanayi mallarının gümrükten muaf tutulması, H-23-08-1327, R-27-06-1325, M-9-9-1909.

Perâkende Evrâkı Orman, Maadin ve Zirâât Nezâreti Marûzâtı (Y..PRK.OMZ.), 3/24-1, Ziraat aletleri sergisi açılması meselesi. y.a.g.tt., H-29-12-1320, R-16-01-1319, M-29-03-1903.

Sürelî Yayınlar

"Resmî", *Ahenk*, H-29 Rebiyülevvel 1328, R-28 Mart 1326, M-10 Nisan 1910, s. 3.

"Seyyar Ziraat Sergisi", *Ahenk*, H-19 Cemaziyülevvel 1328, R-16 Mayıs 1326, M-29 Mayıs 1910, s. 4.

"Seyyar Ziraat Sergisi", *İttihat*, H-26 Rebiyülevvel 1328, R-25 Mart 1326, M-7 Nisan 1910, s. 2.

"Seyyar Alat ve Edevatı Ziraiye Sergisi", *İttihat*, H-29 Rebiyülevvel 1328, R-28 Mart 1326, M-10 Nisan 1910, s. 3.

"Resmî İlan Okuyunuz!", *Köylü*, H-29 Rebiyülevvel 1328, R-28 Mart 1326, M-10 Nisan, 1910, s. 2.

"Gezici Rençberlik Sergisi", *Köylü*, H-2 Cemaziyülevvel 1328, R-29 Nisan 1326, M-12 Mayıs 1910, s. 3.

"Gezici Rençber Sergisi", *Köylü*, H-5 Cemaziyülevvel 1328, R-2 Mayıs 1326, M-15 Mayıs 1910, s. 3-4.

⁹⁸ "Seyyar Ziraat Sergisi", *Ahenk*, H-19 Cemaziyülevvel 1328, R-16 Mayıs 1326, M-29 Mayıs 1910, s. 4.

“Ziraat - Rençberlik Sergisi”, *Köylü*, H-19 Cemaziyülevvel 1328, R-16 Mayıs 1326, M-29 Mayıs 1910, s. 3.

“Bahriye İanesi – İzmir Sergisi”, *Köylü*, H-30 Zilkade 1328, R-20 Teşrinisani 1326, M-3 Aralık 1910, s. 2.

“İzmir Osmanlı Ziraat Cemiyeti”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 2, Sayı: 18, H-23 Şaban 1326, R-7 Eylül 1324, M-20 Eylül 1908, ss. 294-295.

“Vilayetin Terakkiyat-ı Ziraiyesine Dair Layiha”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 2, Sayı: 26, H-27 Şevval 1326, R-9 Teşrinisani 1324, M-22-Kasım 1908, ss. 401-403.

İsmail Safa, “Ticaret-i Umumiye: Serbest-i Ticaret ve Usul-ü Himaye”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 2, Sayı: 26, H-27 Şevval 1326, R-9 Teşrinisani 1324, M-22-Kasım 1908, ss. 413-416.

“Aydın Vilayeti Ziraat Komisyonu’nun Kararı”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 2, Sayı: 27, H-5 Zilkade 1326, R-16 Teşrinisani 1324, M-29-Kasım 1908, ss. 417-421.

“Aydın Vilayeti Ziraat Komisyonu’nun Kararı”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 2, Sayı: 28, H-12 Zilkade 1326, R-23 Teşrinisani 1324, M-6 Aralık 1908, ss. 433-436.

Kitap ve Tezler

Akın, Ufuk C.; Türkiye’de Milli İktisat Dönemi’nin Ulus Devletin İnşasına Etkisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

Ballı, Ergül; İkinci Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2015.

Bayarslan, Aydın; Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi Örneğinde Osmanlı Milli İktisat Politikaları, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ordu, 2018.

Bıçak, Başak; Monarşiden Cumhuriyete Modernleşme: Fransız Cumhuriyetçiliğinin Osmanlı-Türk Modernleşmesine Etkileri, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2020.

Bozkurt, Ahmet D.; Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi Düşüncenin Gelişmesinde Liberal İktisat ve Milli İktisat Yaklaşımlarının Etkisi: Karşılaştırmalı Bir İnceleme, 1800-1914, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2019.

Bürüngüz, Mehmet Refik; Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Sömürgecilik ve Emperyalizm Algısı, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2013.

Çelik, Zeynep; Şark'ın Sergilenişi: 19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında İslam Mimarisi, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.

Çolak, Filiz; II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Batı Anadolu'da Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2005.

Ertan, Temuçin F.; Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Siyasal Kitabevi, 4. Baskı, Ankara, 2016.

Genç, Mehmet; Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi-I, Ötüken Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2022.

İnalçık, Halil ve Donald, Quataert; Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II (1600-1914), 2. Baskı, Eren Yayınları, 2006.

İnceoğlu, Ecem; Osmanlıda Milli İktisat Uygulamaları ve Harp Zenginleri, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.

Karal, Enver Z.; Osmanlı Tarihi (1789-1856), Cilt: 5, Ankara, 1947.

Kasap, Sevilay; Sergi-i Umumi-i Osmani 1863, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003.

Koraltürk, Murat; Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Korkmaz, Gülhan ve Eken, Halit; Türkiye'de Fuarcılığın İlk Adımlarından 1909 Bursa Sergisi, Bursa Büyükşehir Belediyesi Bursa Araştırmaları Merkezi, Bursa, 2013.

Kurt, İsmail; İttihat ve Terakki Dönemi'nde Osmanlı Ekonomisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012.

Pamuk, Şevket; Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

Pamuk, Şevket; Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Quataert, Donald; Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Sencer, Muammer; Türkiye'nin Mali Tutsaklığı-Parvus Efendi, May Yayınları, İstanbul, Aralık-1977.

Seyidoğlu, Halil; Uluslararası İktisat: Teori Politika ve Uygulamalar, Geliştirilmiş 15. Baskı, Güzem Can Yayınları, İstanbul, 2003.

Tekin, Gülçicek G.; İttihat Terakki'den Günümüze Yek Tarz-ı Siyaset: Türkleştirme, Belge Yayınları, İstanbul, Mayıs-2006.

Toprak, Zafer; Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

Yılmaz, Ökkeş; Osmanlı Devleti'nin Düzenlediği ve Katıldığı Uluslararası Sergiler (1851-1900), Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2019.

Makaleler

Acar, Ünal; "Meşrutiyet Dönemi Düşünce Akımları ve Günümüze Yansımaları", Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 23, Sayı: 2, s. 413-424, Ağustos-2019.

Acartürk, Ertuğrul ve Kılıç, Ramazan; "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi", H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 29, Sayı: 2, s. 1-21, 2011.

Altınkaya, Zelha; "Liberal Uluslararası Ticaret Politikaları Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme: Son Yüzyılında Osmanlı Devleti", Maliye ve Finans Yazıları, Yıl: 36, Sayı: 118, s. 271-306, Ekim-2022.

Ballı, Ergül; "İttihat ve Terakki'nin Tarım ve Toprak Politikası: Aydın Vilayeti Örneği", Uluslararası İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 129-162, 2015.

Baskıcı, Murat; "Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 58, Sayı: 1, s. 29-53, 2002.

Bilgi, Necdet; "İkinci Meşrutiyet yıllarında İzmir Basınında Tire (1908-1910)", Uluslararası Küçük Menderes Araştırmaları ve Tire Tarihi Sempozyum Bildirileri, Editörler: Murat Sanus ve Ali Özçelik, Cilt: 2, s. 55-80, 7-8 Mayıs 2018.

Bozpinar, Cumali; "Osmanlı İktisadi Düşüncesinde Liberal İktisat: Mehmed Cavit Bey", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi/ESODER, Cilt: 20, Sayı: 78, s. 808-818, Nisan-2021.

Çetin, Engin C.; "Düyun-u Umumiye ve Osmanlı Dış Borç Tarihi Genel Bir Bakış", Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 14, s. 234-249, Temmuz-2018.

Demir, Kenan; "Modern İktisat Düşüncesinin Osmanlı Devleti'ne Girişi", Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 38, s. 205-244, 2017.

Demir, Kenan; "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Devleti'nde Himaye Düşüncesi", Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 33, s. 440-475, 2019.

Demir, Zekeriya; "İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları", Tarih ve Gelecek Dergisi, Cilt: 7, s. 180-220, Mart-2021.

Ergin, Koray; "II. Meşrutiyet Döneminde Usul-ü Himaye Görüşü ve Akyığıtzade Musa", Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 3, s. 74-81, Haziran-2018.

Ergüney, Yeşim D. ve Pilehvarian, Nuran K.; "Ondokuzuncu Yüzyıl Dünya Fuarlarında Osmanlı Temsiliyeti", MEGARON, Cilt: 10, Sayı: 2, s. 224-240, 2015.

Gedikli Berber, Şarika; "Osmanlı'nın Son Döneminden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Liberalizm-Devletçilik Çatışması", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: 27, Sayı: 80, s. 209-240, Temmuz-2011.

Güneş, Günver; "Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Aydın'da Basın Yayın Hayatı", Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 26, Sayı: 41, s. 21-58, 2007.

Kabaş, Tolga; "19. Yy. Osmanlı ve Japon İktisat Düşüncesinin Karşılaştırılması", C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 18, s. 78-82, 2017.

Kalabak, Ali Y.; "Osmanlı'nın Son Döneminin Sosyo Ekonomik Buhranları ve Mali Emperyalizm", Selçuk Üniversitesi İ.İ.B.F. Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Economic Research), Yıl: 14, Sayı: 27, s. 304-326, Nisan-2014.

Karaçoban, Turgut; "Osmanlı Tarihinde Gerçekleştirilememiş Bir Sergi Teşebbüsü: 1894 Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergi-i Umumisi Hazırlıkları", Turkish Studies, Cilt: 15, Sayı: 2, s. 531-543, Ocak-2020.

Karaman, Mehmet A.; "Fransız İhtilali'nin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri", Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 44, s. 62-79, 2018.

Karbi, Bilge; "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Milli İktisat Siyaseti Ekseninde Almanya'nın Osmanlı Nüfuz Politikası", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 67, s. 347-368, Güz-2020.

Közleme, Arif O.; "Buhranların Gölgesinde III. Selim ve II. Mahmut Dönemi Modernleşme Girişimleri", Toplum Bilimleri Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 24, s. 141-159, Temmuz-2018.

Önsoy, Rifat; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", Belleten, Cilt: 47, Sayı: 185, s. 195-236, 1983.

Sağlam, Muhammed Ali; "Türkiye İktisadi Düşüncesinde Milli İktisat ve Kırsala Bakışları", Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, Cilt: 44, s. 252-272, Kış-2019.

Sağlam, Serdar; "Ziya Gökalp'te Solidarizm ve Milli İktisat", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), s. 67-84, Aralık-2004.

Sinanlar Uslu, Seza; "Osmanlı Karma Grup Sergileri Özelinde Basın Kaynakları Işığında Sergi Düzenleme Adabının Gelişimi", Sanat Tarihi Yıllığı, Sayı: 24, s. 95-123, Aralık-2016.

Şener, Abdüllatif; "İttihat ve Terakki Cemiyetinin İktisadi ve Mali Politikaları (1908-1918)", Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt: 8, s. 203-232, 1990.

Şirin, İbrahim; "Dünya Fuarları ve Osmanlı Modernleşmesi", History Studies, Cilt: 9, Sayı: 2, s. 189-204, 2017.

Taş, Yusuf; "Tanzimat Dönemi Gazetecilerinin, Meşrutî Yönetime Geçiş Sürecinde Millet Meclisi Üzerine Düşünceleri", Tarih ve Gelecek Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 3, s. 181-193, 2018.

Türkmenoğlu, Mehmet A.; "Osmanlı Devleti'ni Kurtarma Planı: Osmanlıcılık", Tarih ve Gelecek Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 2, s. 408-427, 2019.

Uçar, Fuat; "Türk Düşüncesinde Osmanlıcılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri", Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 10, Cilt: 10, Sayı: 18, s. 81-108, 2018.

Varlı, Arzu; "Kadro Dergisi Üzerinden Bir Deneme: "Milli İktisat'tan Devletçiliğe", Öneri Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 37, s. 166-174, Ocak-2012.

Diğer Kaynaklar

Kenan, Demir; "II. Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Devleti'nde Milli İktisat Düşüncesi ve Ahmet Muhiddin'in İktisadi Görüşleri", ICOSS Social Conference – CAPPADOCIA, s. 550-562, 16-20 Nisan 2018.

Luggat Osmanlıca Türkçe Sözlük; Erişim: 25.10.2022, Kıyye - Osmanlıca Türkçe Sözlük, lügât, لغت (luggat.com).

Türkiye Fuar Albümü/The Album of Turkish Fairs; Erişim: 27.05.2021, http://www.idtm.com.tr/kutuphane/fuar_albumu/turkiye-fuar-albumu-201-256.pdf.

Bilgiç, Timur; Tarih Terimleri Sözlüğü, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2012.

Kılıç, Murat; "Tekinalp", TDV İslam Ansiklopedisi, 3. Baskı, Cilt: 2, Ankara, 2019.

GEÇ OSMANLI'DA TİYATROYA TEPKİLERİN GÖLGESİNDE ŞEHZADEBAŞI'NDA KÂĞİR TİYATRO BİNALARININ İNŞA SÜRECİ

Oya ŞENYURT*

Öz

Osmanlı döneminde 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında sansür uygulamaları ve halkın tiyatroya olan tepkilerinin gölgesinde tiyatro binalarının inşaatları gerçekleştirilmiştir. Tepkiler ve sansüre rağmen tiyatro seyircisi tiyatroya gitmekten vazgeçmemiş ve özellikle 1886 yılından itibaren Şehzadebaşı tiyatroları Ramazan eğlenceleri ile özdeşleşen ve Ramazan gecelerinin en vazgeçilmez mekânları haline gelmiştir. Şehzadebaşı bölgesinde geçici, kaldırılabilir ve çoğunlukla "palanka" ya da "salaş" olarak ifade edilen strüktürler tiyatro olarak kullanılmıştır. Bu yapılar insan yüküne ve yangına karşı devamlı kontrol altında tutulmuşlar ve süreleri Ramazan ayıyla sınırlı olduğundan zaman geçirilmeden yıkılmaları istenmiştir. Salaş yapıların etrafının kâgir duvarlarla çevrilerek ve mevcudu genişletmeden kullanılması ve yangın önlemlerinin alınması gerekmiştir. Ancak 1899 yılındaki bir kararla kâgir olarak yeniden inşaları gündeme gelmiş, pek çok tiyatro sahibinin maddi güçlükler içinde olmasına rağmen 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yapıların kâgir olarak inşası gerçekleşmiştir. Bu çalışmada tiyatro seyircisinin yoğun ilgi gösterdiği Şehzadebaşı bölgesinde bulunan geçici ve salaş tiyatroların yapısal denetimleri ve kâgir olarak yeniden inşalarına ilişkin süreç arşiv belgeleri ışığında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Direklerarası, Osmanlı, Ramazan, Şehzadebaşı, Tiyatro.

IN THE SHADOW OF REACTIONS TO THE THEATER IN THE LATE OTTOMAN CONSTRUCTION PROCESS OF MASONRY THEATER BUILDINGS IN ŞEHZADEBAŞI

Abstract

In the late 19th and early 20th centuries, the construction of theater buildings was carried out in the shadow of censorship practices and public reaction to the theatre. Despite the reactions and censorship, the theater audience did not give up going to the theater, and especially since 1886, Şehzadebaşı theaters became the most indispensable places of Ramadan nights, identified with Ramadan entertainments. In the Şehzadebaşı region, temporary, removable structures often referred to as "redoubt" (palanka) or "shabby" (salaş) were used as theaters. These structures were constantly kept under control against human load and fire, and since their duration was limited to the month of Ramadan, they were requested to be demolished without delay. It was necessary to use the shabby (salaş) buildings by surrounding them with masonry walls and without expanding the existing building and to take fire precautions. Nevertheless, with a decision in 1899, their reconstruction as masonry came to the fore, and despite the financial difficulties of many theater owners, the buildings were built as masonry in the first quarter of the 20th century. In this study, the process of structural inspections and reconstruction as masonry of temporary and shabby (salaş) theaters in the Şehzadebaşı region, where theater audiences show great interest, has been examined in the light of archive documents.

* Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi Mimarlık Ve Tasarım Fakültesi, e-posta: oya026@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4837-3960

Keywords: Direklerarası, Ottoman, Ramadan, Şehzadebaşı, Theatre.

Giriş

Osmanlı'da en erken tiyatronun bir Cenevizli tarafından 18. yüzyılda açıldığı ve bu tiyatronun 1827 yılında Beyoğlu'na taşındığı bilinmektedir¹. Daha sonraları bir başka tiyatro binası 1838 yılında Gaetano Mele adlı bir İtalyan tarafından Beyoğlu'nda inşa edilmiştir². 1839'dan sonra Batı tiyatrosunu benimseyen Türklerin ülkemizde bilhassa İzmir ve İstanbul'a davet edilen yabancı tiyatro, opera, bale topluluklarından beslendikleri de söylenebilir. Bu yabancılar Türkiye'de ilk tiyatro binalarını kurmuşlar, temsiller vermişler, Türk topluluklarına ve Türk yazarlarına da öncülük etmişlerdir³. Sonraki süreçte İstanbul'da Bosco adında bir İtalyan'ın inşa ettiği tiyatro bilinmektedir. 1840 yılında Beyoğlu'nda, bugünkü Galatasaray Lisesi'nin karşı sırasında bulunan Mihail Naum'a ait bostan arazisi üzerinde açılan bu tiyatrodaki cambazlık, hokkabazlık, sihirbazlık gibi gösterilerle temsillere başlayan Bosco'dan sonra muhtelif kimseler Beyoğlu'nda tiyatro ve opera oynatmışlardır⁴.

Mihail Naum ise Bosco'nun 1840 yılında yaptırdığı tiyatro binasını tamir ettirerek 1846 yılında orada gösteri yaptırmıştır⁵. Beyoğlu'nda Naum Tiyatrosu olarak açılan yapı için Mihail Naum devletten imtiyaz alarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Ahşap olan tiyatro binası 1846 yılında yanınca Naum, yerine yenisini yaptırmak için hükümetten yardım istemiştir. Naum Tiyatrosu'nun yeni binası 1848 yılı Kasım ayında açılmıştır⁶. Beyoğlu'nda, Naum Tiyatrosu'ndan başka tiyatrolar da vardı. Naum tiyatrosu gibi Beyoğlu'ndaki pek çok tiyatro binası benzer tipolojide inşa edilmiştir. Odeon (Görsel 1) ve Varyete tiyatroları Beyoğlu'nda Naum tiyatrosu (Görsel 2) ile aynı cadde üzerinde bulunan Tanzimat döneminin tipolojik sivil tiyatro yapılarını simgeleyen çok sayıda gösterinin yapıldığı tiyatro yapılarıdır. Bu yapılar iki ya da üç katlı galerilerinde locaları olan, ayrıca padişah locası bulunan, çerçeve sahneli ve at nalı plan tipine sahip yapılarıdır. Ancak bazı tiyatrolar tiyatro haline getirilmiş büyük salonlardı ve hem tiyatro, hem de "cafe" olarak kullanılmaktaydılar. Bu tiyatroların küçük orkestraları vardı ve buralarda müzikli eserler de oynanmakta idi⁷.

¹ Metin And, *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi*, 11. B., İletişim Yayınları, İstanbul 2022, s. 92.

² Refik Ahmet Sevengil, *Türk Tiyatrosu Tarihi*, Alfa, İstanbul 2015, s. 99-100.

³ Enver Töre, "Osmanlı'da Tiyatro", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 1, İstanbul 2000, s. 214.

⁴ Suha Umur, "Abdulaziz, Beyoğlu ve Naum Tiyatrosu", *Milli Saraylar*, 1993, s. 77

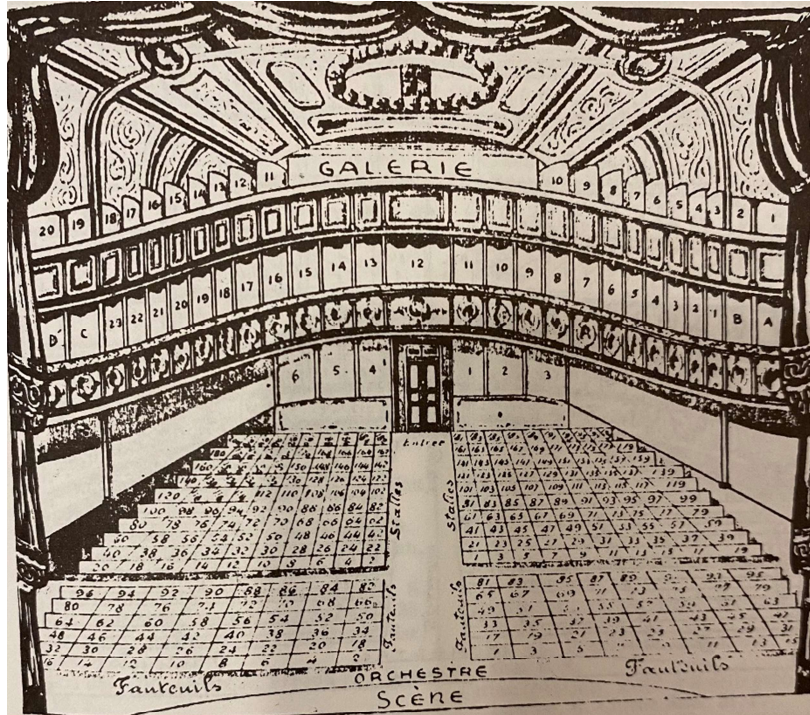
⁵ Refik Ahmet Sevengil, *Türk Tiyatrosu Tarihi*, Alfa, İstanbul 2015, s. 107.

⁶ Suha Umur, "Abdulaziz, Beyoğlu ve Naum Tiyatrosu", *Milli Saraylar*, 1993, s. 81.

⁷ Suha Umur, 1993, s. 81.

1870'lere gelindiğinde bir yandan devlet bir kültürel-siyasi alet olarak tiyatronun önemini anlamaya başlayacak, bir yandan da yüzyıl boyunca biriken tiyatro deneyimi profesyonel, çok seyredilen ve entelektüellerce önemsenen bir modern kamusal alan faaliyetine dönüşecektir⁸. Osmanlı'da batı etkileri ile hemen her sahada başlayan ikili hayat tarzı tiyatro alanında da kendini gösterir. Bir yandan geleneksel tiyatro seyircisi Gedikpaşa ve Direklerarası'ndaki oyunları izlemeye devam ederken, diğer taraftan azınlıkların ve daha sonra Osmanlı aydınlarının desteğiyle batı tiyatrosunun kültürde yer edinmeye başladığı görülür. 1870'e kadar sahne faaliyetleri Türk ve Müslüman çevrenin dışında, Tepebaşı ve Beyoğlu'nda gelişir⁹.

Türkçe ilk düzenli tiyatro temsilleri Güllü Agop'un Gedikpaşa tiyatrosunda kurduğu Osmanlı Tiyatrosu topluluğuyla başlamıştı. Bu topluluk, müzikli oyunlar dışında, her türlü Türkçe oyunları oynamak için hükümetten imtiyaz almıştı¹⁰. 1870 yılında imtiyazın alınması, devlet ileri gelenlerinin gösterdiği yakın ilgi ve ayrıca İstanbul'da Beyoğlu'nda çıkan büyük yangında önemli tiyatroların yanmasıyla Güllü Agop'un önünde engel kalmamıştı¹¹.

Görsel 1. 1913 yılında Odeon tiyatrosunun içini gösteren çizim (Gökmen, 1991, s. 97).

⁸ Mehmet Fatih Uslu, "İstanbul'da Modern Tiyatronun Doğuşu ve Gelişimi", *Antik Çağ'dan 21. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C.. 7, İstanbul 2015, s. 528.

⁹ Enver Töre, "Osmanlı'da Tiyatro", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 1, İstanbul 2000, s. 214.

¹⁰ Metin And, "Geçen Yüzyılda Milli Tiyatro", *Hayat Tarih Mecmuası*, S.: 11, 1969, s. 13.

¹¹ Metin And, "Güllü Agop ve Osmanlı Tiyatrosu", *Hayat Tarih Mecmuası*, S.. 9, 1970, s. 7.

Görsel 2. 1862 yılında Garibaldi yortusu St. Joseph'i kutlamak amacıyla İstanbul İtalyan kolonisinin Naum tiyatrosunda düzenlediği ziyafete ilişkin canlandırma (Yedigün, 1941, No: 425, s. 11).

Ancak Ahmed Mithat'ın "Çerkes Özdenleri ve Çengi" oyunu sebebiyle Güllü Agob'un Gedikpaşa'daki tiyatro binası yıkılınca imtiyazla kurulan tekel dönemi de bitmiştir. Zaman içinde Pera'nın yanında Şehzadebaşı'nda da bir tür serbest piyasa oluşmaya başlamış ve devlet kimseye imtiyaz vermeksizin buradaki tiyatroların kontrolünü üstlenmiştir¹². Şehzadebaşı'nda Vezneciler ve Direklerarası gibi birbirine eklenen iki cadde üstünde pek çok tiyatro 1880'lerden sonra açılmıştır. Geçici ve kaldırılabilir ve çoğunlukla "palanka" ya da "salaş" olarak ifade edilen bu strüktürlerin müdavimi oldukça fazladır. Özellikle 1886 yılından itibaren Direklerarası Şehzadebaşı Ramazan eğlenceleri ile özdeşleşen ve Ramazan gecelerinin en vazgeçilmez mekânı haline geldiğinden¹³ büyük kalabalıklar eğlenmek için öncelikli olarak tiyatroları ziyaret etmişlerdir. Bilindiği gibi Direklerarası Bizans döneminden beri, büyük caddelerin kesiştiği yer olduğu için İstanbul'un önemli merkezlerindendi. Ayasofya'dan başlayan Mese yolu Şehzadebaşı'na gelir, buradan biri Edirnekapı'ya, öteki Altın Kapı'ya uzanan iki caddeye ayrılırdı. Bizans'ta

¹² Taybuğa Mamalı, "Geç Osmanlı İstanbul'unda Tiyatrolar ve Denetim", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 2020, s. 17-18.

¹³ M. Şakir Ülkütaşır, "Eski İstanbul Ramazanlarında Laleli, Divanyolu, Direklerarası Gezinti (Piyasa) ve Eğlenceleri (Halk teması)" 1, *Sivas Folkloru Aylık Folklor Dergisi*, S.: 65, 1978, s. 3.

Philadelphion adıyla anılan bu alan, fetihten sonra da yıllarca önemini korumuştur¹⁴.

18. yüzyılın başlarında dönemin sadrazamı, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Şehzadebaşı semtine medrese, sebil ve kütüphaneden oluşan bir külliye yaptırmıştır. Külliyenin kendini idame ettirebilmesi için vakfedilen dükkânları bulunmaktadır. Bu dükkânların önüne de gelen geçen insanları yağmurdan ve güneşten korumak amacıyla, revaklı bir yol inşa edilmiştir. Bu revaklı yoldan dolayı buraya "Direkleraltı" denilmiş, daha sonra "Direklerarası" olmuştur. Bu isim zamanla Sultanahmet'ten Beyazıt'a kadar, Beyazıt meydanından da Saraçhaneye kadar olan alanın ismi haline gelmiştir¹⁵. Şehzadebaşı'nda Direklerarası denen bu eğlence yeri (Görsel 3); 19. yüzyıl başlarına kadar yeniçerilerin gezinti bölgesi olmuş, 1826 yılında yeniçeriliğin kaldırılmasıyla birlikte pazar yeri, gezinti ve eğlence mahalli olarak sürdürülmüştür. Bu bölge zamanla sadece eğlence yeri değil, aynı zamanda kültür, edebiyat ve sanat muhiti olarak da isim yapmıştır¹⁶. 19. yüzyılın sonlarına doğru burada açılmaya başlayan çayhane, kahvehane, kıraathane ve tiyatro gibi mekânlar ile bir kültür, sanat ve edebiyat merkezi durumuna gelmiştir.

Direklerarası'ndaki tiyatrolara büyük ilgi olduğundan söz eden Reşad Ekrem Koçu, tiyatroların biraz tamir görerek bunlara salaştan yenilerinin ilave edildiğini anlatır. Reşad Ekrem Koçu "dar koridorlu, dar localı, dar koltuklu, dar sandalyeli bu muhtelif tiyatroların bu bir ay zarfında dolup dolup boşaldıklarını" dile getirerek, bu dar yerlere koşanların tehlikeye, darlığa bakmadıklarını belirtir¹⁷. Reşad Ekrem Koçu'nun ifadelerinden Direklerarası ve civarında "salaş" olarak anılan geçici, ahşap, yangına dayanıksız ve pek de sağlam olmayan tiyatro binalarının her şeye rağmen büyük kalabalıkların ilgi gösterdiği yerler olduğu anlaşılmaktadır.

Bir taraftan geçici olarak kurulması planlanan tiyatroların kalıcı ve kâgir olarak inşa edilmesi için yönetimin direktmesi diğer taraftan bazı tiyatro sahiplerinin ve kiracılarının salaş yapılarda kalıcı olma konusundaki ısrarları öte yandan da imparatorluğun çeşitli bölgelerinden tiyatroya olan tepkiler; 19. yüzyılın sonlarında tiyatro binalarının inşa edilmelerine karşıt görünen üç farklı gerilim noktası yaratmış olmalıdır. Osmanlı arşivinde yer alan pek çok

¹⁴ Ferda Mazak, "Eski Bir. Kültür Adası Olarak Direklerarası", 3. Uluslararası Tarihi Yarımada Sempozyumu, s. 176.

¹⁵ Fadime Aşık, *Osmanlı İstanbul'unda Ramazan Kültürü ve Ramazan Sofraları*, YL. Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2019, s. 46.

¹⁶ Gül Bezci, *Osmanlı Toplumunda Ramazan Kültürü*, Y.L. Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2018, s. 114.

¹⁷ Reşad Ekrem Koçu, "Eski Ramazanların Gözde Eğlence Yeri: Direklerarası", *Hayat Tarih Mecmuası*, S.:10, 1974, s. 64.

belge bir taraftan tiyatro binalarını yapısal anlamda güçlendirerek ve ek inşalarla kalıcı hale getirip faaliyetlerini sürdürmek isteyen girişimcilerin ısrarlı taleplerini bir taraftan da özellikle Ramazan ayında tiyatro oyunlarını reddeden halktan kişilerin isteklerini içermektedir. Çelişkili görünen bu ikili durum tepkilerin gölgesinde de olsa, 20. yüzyılın başında Şehzadebaşı civarında kâgir ve kalıcı yapıların inşasıyla sonuçlanmıştır. Bu makalede aynı dönem içinde tiyatro binaları ve oyunlarına yapılan itirazlar ve kâgir tiyatrolar inşa edilmesiyle sonuçlanan sürece odaklanılarak iki karşıt durumun bir aradalığının yarattığı inşaat ortamı ve kararlar incelenmiştir.

Makalenin yazılmasını olanaklı hale getiren Osmanlı arşiv belgeleridir. Tiyatro üzerine yazılan Osmanlı arşiv belgeleri tiyatro oyunlarına sansürler, tiyatro oyunlarının izinleri veya yasaklanmaları, tiyatro oyunları aracılığıyla toplanan yardımlar, tiyatro sahiplerinin veya kiracılarının tiyatro inşa etmek için yaptıkları başvurular, tiyatro binalarının gerekli mimari şartları sağlaması için alınan kararlar, tiyatro üzerindeki denetimler gibi ana başlıklar altında toplanabilecek konuları içermektedir. Bu belgelerin içinde 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın başına kadar tarihlenen bazı yazışmalarda tiyatrolara ilişkin iki farklı durumun bir aradalığını gösteren bazı belgeler saptanmıştır. Bunlardan biri adı geçen tarihlerde yazılmış belgelerde yer alan tiyatroya tepkiler diğeri ise Şehzadebaşı Direklerarası bölgesindeki geçici salaş tiyatroların kâgir olarak yeniden inşasına ilişkindir.

İstanbul ve Anadolu kentlerinde tiyatro oyunları ve binalarına tepkilerle kalıcı tiyatro binalarının inşa edilmesinin birbiriyle çelişen iki karşıt olgu olması dikkat çekmektedir. Konuyla ilgili söz konusu belgeler tespit edilerek döneme ilişkin tiyatro algısının yarattığı durumlar ve kararlar çeşitli alt başlıklar altında incelenmiştir. Dönemin tiyatro algısı ve tiyatro inşa kararlarına ilişkin iki farklı olgunun dönemsel özellikler bağlamında ele alınması amaçlanmış ve bu çalışmada sosyal araştırmalarda kullanılan nitel araştırma yöntemi uygulanmıştır. Geç Osmanlı'da tiyatrolar hakkındaki iki farklı tutum ve davranışın resmi belgeler aracılığıyla yorumlanması ve elde edilen verilerle değerlendirme yapılması çalışmada ön plana çıkmaktadır.

Görsel 3. Direklerarası, Şehzadebaşı
(Sébah ve Joaillier Fotoğrafı,
<http://www.eskiistanbul.net/tag/direkleraras%C4%B1/>).

1. Tiyatroya Tepkiler

1.1. Sansür, Denetim ve Halktan Gelen Tepkiler

Her ne kadar Osmanlı'da II. Abdülhamid öncesinde tiyatro sansürü mevcutsa da sistematik olarak uygulanması bu döneme rastlamaktadır. 1873 yılından itibaren tiyatro oyunları İstanbul'da Matbuat İdaresi ile Zaptiye Nezareti, vilayetlerde de Maarif Müdürlükleri'nden izin almadıkça oynanamazdı. Her oyun, önce sansür kurulu tarafından okunur ve bunlardan gelişigüzel bazı sözler, roller ve hatta sahneler çıkarılırdı¹⁸.

Nitekim II. Abdülhamid döneminde, 1885 yılında Gedikpaşa Tiyatrosu'nun Çerkez Özdenleri ve Çengi oyunları bahane gösterilerek yıkılması 19. yüzyılın son yıllarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nda tiyatro hareketinin canlılığına vurulan bir darbe olmuştur¹⁹. Bir başka tiyatronun

¹⁸ Fatmagül Demirel, "II. Abdülhamid Dönemi Tiyatro Sansürü: ... Ve Perdeler Sansürle Açıldı", *Toplumsal Tarih*, S. 63, Mart 1999, s. 36.

¹⁹ Nilgün Firidinoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Yardımlaşma ve Tiyatro (1870-1907)", *Tiyatro Eleştirilenliği ve Dramaturji Bölümü Dergisi*, S.: 22, 2013/1, s. 20.

yıkılışı ise daha az bilinir. Tarabya'daki Yazlık Tiyatro'da oynanan Fransız opereti, "Le Jour et la Nuit" yasak edilmiş, yasaktan birkaç saat önce de Tarabya ile Yeniköy arasında, Kalender'de bulunan tahtadan tiyatro Hasan Paşa'nın kuşkusu sonucu yıktırılmıştır²⁰.

Sivil girişimler ve hayır faaliyetleri açısından son derece canlı olan 19. yüzyılın ikinci yarısı aynı zamanda batı tarzı tiyatronun da popülerlik kazanmaya başladığı bir dönemdir. Tiyatronun meşrulaştırılmasında sosyal yardım faaliyetlerinin odağı haline getirilerek halkın ve yönetimin sempatisinin kazanılmasına çalışılmıştır. Gönüllü yardım faaliyetlerinin popüler bir tür olarak tiyatroya, tiyatronun ise hemen hemen her alanda baskının arttığı II. Abdülhamid döneminde meşruluğunu sağlamak ve "faydalı" olma halini somutlamak adına sosyal yardım faaliyetlerinin bir parçası olmaya ihtiyacı olduğu görülmektedir²¹.

Ahmet Fehim Bey'in hatıralarında tiyatroya yapılan müdahaleler ve tepkiler üç grup altında toplanmıştır. Ahmet Fehim Bey'e göre sansür, ulema ve zabtîyeler tiyatro oyunlarının sergilenmesine engel etmenlerdir²². II. Abdülhamid dönemi kendi çağı içerisinde bir sansür dönemi²³ olarak açıklanmaktaysa da bu dönemde ve sonrasında devletin tiyatrolardaki oyunlara uyguladığı sansürün ötesinde Ahmet Fehim Bey'in hatıralarında da anlattığı gibi tiyatroculara ve tiyatro oyunlarına halkın da engellemelerinin olduğu tespit edilmektedir. Bu konudaki engellemeler 1900'lü yıllarda da devam etmiştir. Örneğin 1901 yılında Ankara'da birtakım "rezil şahısların" bir araya gelerek tiyatro kumpanyası adı altında oluşumlar içine girdiklerinden söz edilmiş, kaza ve köylerine varıncaya kadar Anadolu vilayetini gezdikleri ve her nasılsa aldıkları izinler ile "rezilce ve edepsizce" oyun ve hareketleri ile Anadolu halkının efkâr ve ahlakını bozdukları ileri sürülmüştür. Konuyla ilgili olarak bu kişilerin tiyatroculuk faaliyetlerine engel olunması için Ankara vilayetinden yazılan bir yazı ve yine aynı yıl vilayetlerde oynatılacak her türlü oyunun sahnelenmeden önce tetkik ve tasdik edilmek üzere Matbuat Dairesi'ne gönderilmesi yolundaki Dâhiliye Nezareti'nin bir yazısı bulunmaktadır²⁴.

Özellikle Anadolu'da oyun sergilemeyi amaçlayan tiyatro kumpanyaları II. Meşrutiyet sonrasında da engellemeler ve müdahalelerle karşılaşmaktaydı. Tiyatrocusu Ali Rıza tarafından kaleme alınan ve Dâhiliye Nezareti'ne yazılan bir

²⁰ Metin And, "II. Abdülhamit ve Tiyatro", *Türk Dili*, 1961, S.: 122, C.: 11, s. 84.

²¹ Nilgün Firidinoğlu, 2013, s. 19-20.

²² *Ahmet Fehim Bey'in Hâtıraları*, Haz.. Hafi Kadri Alpman, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 40.

²³ Fatmagül Demirel, 1999, s. 43.

²⁴ Fahrettin Tızlak, "Sultan II. Abdülhamid'in Tiyatro Oyunlarına Müdahalesi", *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi*, C.. 1, YTÜ, İstanbul 2022, s. 154.

evrakta, adap ve kanun dairesinde Erzurum'da oyun oynadıktan sonra Erzincan'a geldikleri ve dokuz kişilik tiyatro kumpanyası ile 20 lira borçlanarak on gün boyunca perişan kaldıkları anlatılmıştır. Ali Rıza "Meşrutiyet" adına sanatlarını icra etmeyi rica etmektedir. Vali Celal'e göre Ali Rıza küçük bir tiyatro kumpanyası müdürüdür ve Erzincan'da oyun icra etmesine izin olmadığından telgraf ile müracaat etmiştir. Bu gibi hususlarda yerel belediyelerin karar vermesi gerektiğinin altı çizilerek Erzurum'da ulemanın Ramazan ayında çalgı çalınmasının ve oyun oynanmasının men edilmesini talep ettikleri anlaşılmaktadır²⁵. İstanbul'da Ramazan ayında Direklerarası'ndaki çalgılı ve oyunlu eğlencelerle karşılaştırıldığında²⁶ Anadolu'da farklı uygulamaların olduğu dikkat çeker.

Diyarbakır'da ise gerekli makamlardan izin alınarak tiyatro oyunu sahnelenirken Ulu Cami'nin duvarına tiyatronun İslam dinine aykırı ve münafıkların işi olduğunu içeren kâğıtlar yapıştırılması üzerine valilik tarafından soruşturma başlatıldığı ancak failerin bulunamadığı görülür. Osmanlı tiyatrosu Müdürü Ali Rıza Bey'in şikâyeti ise 1909 yılında tiyatro sahnelemek için gittikleri Bayburt'ta bir vaiz ve yanında talebeleri tarafından engellendikleri hakkındadır. Bir Ramazan gecesi aynı vaiz ahaliyi kışkırtarak kendilerini Bayburt'tan sürmüştür. Ali Rıza Bey'in şikâyeti üzerine edep ve kanun dairesinde oynanan tiyatrolara engel olmaya çalışanlar hakkında kanuni işlem yapılması gerektiğine dair Dâhiliye Nezareti'nin Erzurum Vilayeti'ne yazı gönderdiği anlaşılmaktadır²⁷.

1909 yılına tarihlenen bir başka olay, tiyatroya kadınların da gitmesine izin verilmesiyle ilgiliydi. İzmir'in önemli tiyatrosu Sporting Kulüp'te İttihat ve Terakki Partisi bir tiyatro gösterimi düzenlemiş ve bu oyuna kadınlar da gelmek istemiş, parti yöneticileri de buna izin vermişti. Ancak eli bıçaklı bazı kişiler tiyatroya girecek kadınları öldüreceklerini ileri sürerek kadınların oyunları izlemesine engel olmaya çalışmıştı²⁸.

13 Ağustos 1328/26 Ağustos 1912 tarihinde Sivas'ta ahalinin çoğunluğunun fakir olması ve bazı gençlerin evlerinden eşya çalarak tiyatro mahalline gelerek uygunsuz duruma düşmeleri dile getirilmiştir. Konuyla ilgili detay verilmeyen belgeden tiyatro oyunlarına girebilmek ve bilet alabilmek için evden çaldıkları eşyaları paraya çevirmeye çalışan gençlerden söz edildiği

²⁵ BOA., DH.MUİ., Dosya no: 12, Gömlek no: 5.

²⁶ François Geogon, *Osmanlıdan Cumhuriyete İstanbul'da Ramazan*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 100

²⁷ *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Gösteri Sanatları*, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2015, s. 231, 267.

²⁸ Metin And, *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi*, 11. B., İletişim Yayınları, İstanbul 2022, s. 116.

çıkarsanabilir. Ayrıca Ramazan ayı boyunca tiyatro oynanmasının Sivas halkı tarafından Ramazan'a hürmetsizlik olarak görüldüğü ve oyunların hoşnutsuzluğa sebep olduğu ifade edilmiştir²⁹.

Kimi zamanlarda tiyatroların bulunduğu yerlerdeki güvenlik tedbirlerinin yeterli olmaması da oyun icra edilmesinde engellemeler yaşanmasına sebebiyet verir. Hariciye Nezareti'ne 30 Teşrin-isanı 1330/13 Aralık 1914 yılında İzmir'de bulunan Avusturya tebaasından tiyatrocü Mösyö Metrika'nın (?) mesleğini icrasına mani olunmadığı ancak oyununu icra etmek istediği Mortakiye (?) adlı Rum mahallesinin izbe ve تنها bir yer olması sebebiyle yeteri kadar korunamayacağından tiyatro oyununun oynanmasına izin verilmediği kaydedilmiştir

Halkın tepkileri dışında savaş durumlarında tiyatro oyunlarının kesintiye uğradığı görülmektedir. Süleyman adında bir kişinin tiyatro oynamasına izin verilmediğine ilişkin yazısı üzerine Konya'dan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş 7 Ocak 1913 tarihli bir evrakta tiyatroların genel adaba uymak şartıyla her yerde serbest olduğu ve serbest olmasının da gerektiği vurgulanmıştır. Ancak vilayet polis müdürlüğünden açıklandığına göre savaşın verdiği genel tesirler nedeniyle tiyatro oyunlarının devam etmesi dedikoduya sebep olacağından tiyatro oyunlarının tatil edilmesi ve kumpanyaların oluşturulmasından da vazgeçilmesi uygun görülmüştür³⁰.

Diğer taraftan tiyatroların çocukların ahlakını bozduğunu anlatan pek çok belge de arşivde yer bulmuştur. Bunlardan birini Rumeli vilayetinden bir öğretmenin yazdığı dilekçe oluşturmaktadır. 13 Ocak 1903 tarihli dilekçeye göre Rumeli vilayetinin ihtiyaç duyduğu ıslahat gereği mekteplere bağlı öğrencilerin okullara hakkıyla devam edip etmedikleri kontrol edilmemektedir. Dilekçeyi kaleme alan öğretmene göre, çocuklar eğitim uğruna anne ve babalarını bırakarak vilayetteki mektebe kayıt yaptırılmakta ve gerekli masraflarının temini için ebeveynlerinin kendilerinden kesip gönderdiği 5-10 kuruş parayı çeşitli hevesler için harcamaktadır. Bu sebeple öğrencilerin tiyatro uğruna paralarını harcayarak parasız kaldıkları gibi okullarını da terk ettikleri ve devamsızlık yaptıkları, sonuçta da mekteplerinden atıldıkları ifade edilmiştir. Ancak yönetim tiyatroların ahlak üzerindeki kötü etkilerini yadsımamaktaysa da pek çok kentte gelir getiren tiyatroların kapatılmasının veya önlenmesinin zamanın gereklerine aykırı olduğu görüşündedir³¹.

²⁹ BOA., DH.H., Dosya no: 37, Gömlek no: 83.

³⁰ BOA., DH.H., Dosya no: 47, Gömlek no: 46.

³¹ BOA., TFR.I.ŞKT., Dosya no: 3, Gömlek no: 300.

1.2. Tiyatro Binasına Tepkiler

Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın "Müslüman Mahallesi'nde Bu İş Olur mu?" başlıklı hikâyesinde kayınvalide Rebia Hanım, gelini ve oğluya birlikte oturdukları evlerinin karşısındaki kira evine taşınan aileyi "pek acayip bir aile" olarak tanımlar. Makyajlarını ve saç tuvaletlerini aşırı bulduğu kadınlarla, tıraşlı gördüğü erkekleri tuhaf karşılamıştır. Bununla birlikte ailenin kaçgöç bilmediğini, evin kafeslerini açık tutan aile bireylerinin her köşe penceresinden çevreye yakası açılmadık, işitilmemiş, saçma sapan, renk renk sözler, salkım salkım kahkahalar yağdırdığını anlatan Rebia Hanım'ın bu düşünceleri Müslüman mahallesi için alışılmadık bir durumla karşı karşıya kalındığını düşündürür. Kira evine gelenler, bir aile değil bir tiyatro topluluğudur ve dışarıya taşınan sesler onların piyesteki rolleri için evde yaptıkları provalar sebebiyledir. Hikâyenin başlığından da anlaşılabilceği gibi Müslüman mahallesi için ne kira evi ne de tiyatro topluluğunun varlığı Rebia Hanım tarafından uygun görülmez³².

Osmanlı'nın son dönemlerinde inşası artan tiyatro binaları, apartman, otel, pansiyon gibi mahalle içlerinde inşa edilmek istenen ve tepkiyle karşılanan binalardandır³³. Söz konusu yapılar gibi tiyatro binaları da farklı kişilerin bir arada olmasını sağladıklarından devlet için potansiyel bir tehlike olarak görülmüş ve sürekli kontrol altında tutulmuştur. Ancak bu tip yapılara sadece devlet değil halk da temkinli yaklaşmakta ve mahalle içinde varlıklarından rahatsız olmaktadır. Sarıyer ahalisi ve ihtiyar heyeti tarafından Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne verilen arzuhalde 1325/1909-1910 tarihinde Kazım Efendi'nin köy içinde Müslüman olmayan bir mevkide bir tiyatro inşa ettiği ve oyun oynatılacağına haber alındığından söz edilmiştir. Ahali tarafından okullarını bırakarak tiyatroya oyun seyretmeye gelen çocuklardan ve oyun esnasında kadınların fotoğraflarının çekildiğinden bahsedilerek tiyatronun men edilmesi istenmiştir. Tiyatronun kabristana 104 hatve (adım) uzaklıkta olması bu yasak talebine sebep olarak gösterilmiştir. Ayrıca mahzurların zabıta tarafından tam anlaşılmadan binanın inşasına veya oyun icrasına izin verildiği, dolayısıyla konu hakkında tam bir araştırma yapılmadığı öne sürülmüştür. Çoğunlukla ahalinin tiyatro oynatılmasından hoşnut olmadığı ve Müslüman kadınlar için İstanbul'da her istenilen yerde tiyatro oynatılmadığına dikkat çekilmiştir. Tiyatro sırasında Müslüman kadınların fotoğraflarının alındığı

³² Hüseyin Rahmi Gürpınar, "Müslüman Mahallesi'nde Bu İş Olur mu?", *İki Hödüğün Seyahati*, Özgür Yayınları, İstanbul 2015, s. 65.

³³ Oya Şenyurt, *Mimarlık Ortamında Çekişmeler: Osmanlı'nın Son Dönemlerinde İnşaat Alanındaki Şikâyetler ve Müdahaleler*, Cinius Yayınevi, İstanbul 2021, s. 247-288.

tekrar edilerek, yapıdaki yangın tehlikesinin de göz önünde tutulması istenmiştir³⁴.

Eczacı Kazım Efendi'nin tiyatro açma teşebbüsü köyün ihtiyar heyetine başvuru yapılmadan ve 12. Dairenden ruhsat alınarak gerçekleşmiştir. Köy sakinlerine göre Kazım Efendi II. Meşrutiyet'in verdiği haklardan sonuna kadar yararlanmak istemekte ve "hürriyetten" istifade ederek istediğim yerde istediğim mahalde tiyatro oynar ve oynatırım demektedir. Ahaliye göre zaten güçlülükte mektebe toplanmakta olan çocuklar mektebi terk ederek tiyatroya kaçmakta, fakara ailelerin çoğunda kadınlar tiyatro giriş ücretini eşlerinden alamadıklarından boşanmaktadır. Şeriat karşısı olan bu durum sebebiyle ahali tarafından tiyatro binasının men edilmesi ve yıkılması istenmiştir³⁵.

Sarıyer'de Hidayet'in bağı olarak anılan mekânda inşa edilen tiyatrodaki oyun sergilenmesine Sarıyer ahalisinden bazıları rıza göstermediklerinden men edilmesi gerektiğini zabıtaya bildirmişlerdir. Daha sonraki süreçte Ali Fehmi adında bir başka kişinin konu hakkında itirazı bulunduğu görülür. Ali Fehmi'nin kaleme aldığı dilekçesinde Kânûn-ı Esâsi'nin 9. Maddesi'nde Osmanlıların tümünün hürriyetlerine sahip olduğu, 11. Madde'de de kanun karşısında eşit oldukları ve 22. Madde'de Osmanlı devletinde herkesin mesken ve menzilinın saldırıdan korunmuş olduğu yazılıdır. Ali Fehmi'ye göre şahsi hürriyet ise ticaret ve sanat hürriyetine bağlıdır. Durum böyle iken emniyet-i umumiye müdüriyetinin ticaret serbestliğini ihlal etmesi ve buna cüret etmesi kanunu hiçe saymaktır. Ali Fehmi keyfi uygulamalar ve kanunsuz hareketlerin memlekete zarar verdiğini ifade etmiştir. Diğer taraftan Pazarbaşı adı verilen mekânda tiyatro oynatılmasına ses çıkarılmayıp Sarıyer'de men edilmesinin geçmişte bazı kişilerin hatırı için yapılan düzenlemelere benzediğini kaydeder. Böyle durumların II. Meşrutiyet'te ortaya çıkması kadar üzücü bir başka olay olmadığını da belirtir. Osmanlıların tümünün kanun karşısında eşit olduğunu hatırlatarak, birinin diğerine üstünlüğü olmadığını vurgular. Adaba aykırı bir hal olmadıkça tiyatronun men edilmesi hakkında gelen tebligatın anlaşılmasız olduğunu anlatır. Tiyatro binası sadece bir kumpanya için inşa edilmiş değildir. Burada pek çok kumpanya oyun sergileyebileceği gibi konferans ve konser gibi faydalı toplantılar da yapılabilecektir. Tiyatronun yorgun bedenleri ve zihinleri dinlendirmek için yapılmış bir huzur mevki olduğu da Ali Fehmi tarafından ifade edilir. Ona göre tiyatronun faaliyetlerinin engellenmesi sadece tiyatro sahibi için değil aynı zamanda tüm Sarıyer halkının hürriyetine yapılan bir müdahaledir. Bazılarının tiyatrodan zevk almadıklarını göz önünde tutarak tüm Sarıyer halkını zorla tiyatroya getirme isteğinde olmadıklarını vurgular. Ayrıca Ali Fehmi tiyatroya gelenlerin sayısı az olduğunda masrafı

³⁴ BOA., DH.EUM.THR., Dosya no: 96, Gömlek no: 36.

³⁵ BOA., DH.EUM.THR., Dosya no: 96, Gömlek no: 36.

çıkarmayacak olurlarsa tiyatroyu kapatacaklarını söylemektedir. Ticari bir teşebbüsü baltalamanın haksız bir davranış olduğu da ifade edilmektedir. Sarıyer tiyatrosunda sergilenecek oyunların ahlak ve genel terbiyeye zararlı etkisi görülürse men edilmesi zabitanın inisiyatifinde olacağından tiyatro mevsimi yaklaşırken zabitanın müdahale etmesi durumunda zarar ve ziyana sebep olanlardan haklarını arayacaklarını savunmaktadır³⁶.

Tiyatronun kapatılmasına ilişkin tüm girişimler karşısında 27 Nisan 1326/10 Mayıs 1910 tarihinde Ali Fehmi'nin bir protesto çektiği görülmektedir. Sarıyer'de Hidayet'in bağında sahip olduğu tiyatrodaki oyun icrasının men edilmesi için geçerli bir sebep olmadığını dile getirmiştir. Sarıyerli gençlerin oyuna giderek zarar gördükleri ve tiyatroya giriş ücreti yüzünden ailelerde huzursuzluk ortaya çıktığı gibi bazı şikâyetlerle emniyet-i umumiye müdüriyeti tarafından oyun sergilenmesine engel olunmaktadır. Sarıyer civarında Pazarbaşı, Büyükdere, Çırçır'daki tiyatrolar eğlence düzenlediği halde adalet ve eşitliğe aykırı olarak ticaretgâhının kapatılmasının amaçlanmasına dikkat çekmiştir. Söz konusu tiyatronun zamanında inşa edilmesine yasak getirilmediğini de hatırlatmıştır. Tiyatroda oyun oynanmasına izin verilmeyip de yasaklandığında her hafta 100 Osmanlı lirası zarara uğradığını faiziyle, mahkeme masrafı ve vekâlet ücretini de bu duruma sebep olanlardan talep edeceğini belirtmiştir³⁷. Ancak tiyatro oynatılmasının uygun olmayacağına karar verilmiştir³⁸. Halktan kaynaklanan ve 1910 yılına tarihlenen bu tepkilerin İstanbul'da II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da devam ettiğini çıkarsamak mümkündür.

2. Tiyatroya Tepkilere Rağmen Artan İlgi ve Yönetimin Şehzadebaşı'ndaki Geçici Tiyatro Binalarına İlişkin Yapısal Tedbirleri

19. yüzyılın özellikle son çeyreğinden itibaren tüm sansür uygulamalarına hatta tiyatro binası yıkımına kadar varan politikalara rağmen canlılığını sürdürmek üzere direnen bir tiyatro kültürü ile karşı karşıya kalındığını söylemek yanlış olmayacaktır³⁹. 1884 yılında Gedikpaşa Tiyatrosu'nda oynanan ve Ahmed Midhat Efendi'nin Çengi ile Çerkes Özdenleri adlı oyununun saraya jurnal edilmesi ile Gedikpaşa Tiyatrosu'nun bir gecede yıktırılmasından sonra Şehzadebaşı; İstanbul yakasındaki tiyatro faaliyetlerinin merkezi haline gelmiştir. Belgelerde Şehzadebaşı'nda Ferah, Şark, Millet, Osmanlı Handehane ve Heves gibi özel ad ile kaydedilen tiyatrolar görülmekte ise de, bu semtteki tiyatroların çoğunun sadece "Direklerarasında

³⁶ BOA., DH.EUM.THR., Dosya no: 96, Gömlek no: 36.

³⁷ BOA., DH.EUM.VRK., Dosya no: 2, Gömlek no: 57.

³⁸ BOA., DH.EUM.THR., Dosya no: 36, Gömlek no: 20.

³⁹ Metin And, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu 1839-1908*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1972, s. 188-199.

vaki tiyatro” veya “Vezneciler’de vaki tiyatro” olarak bahsedildiğine bakılacak olursa bunların küçük binalar olması gerekmektedir⁴⁰.

Tiyatro kumpanyaları Ramazan ayında, kışın Şehzadebaşı’nda ve yazın sayfiyelerdeki tiyatrolarda, kimi zaman da birkaç ay kadar taşralarda oyun sergilemekteydiler. Beyoğlu’ndaki tiyatrolarda ise bütün kış mevsiminde İtalyan, Fransız opera ve operet, Rum komedi ve dram kumpanyaları sanatlarını icra etmiş ve ara sıra Avrupa’dan gelen sanatçılar sahne almıştır⁴¹.

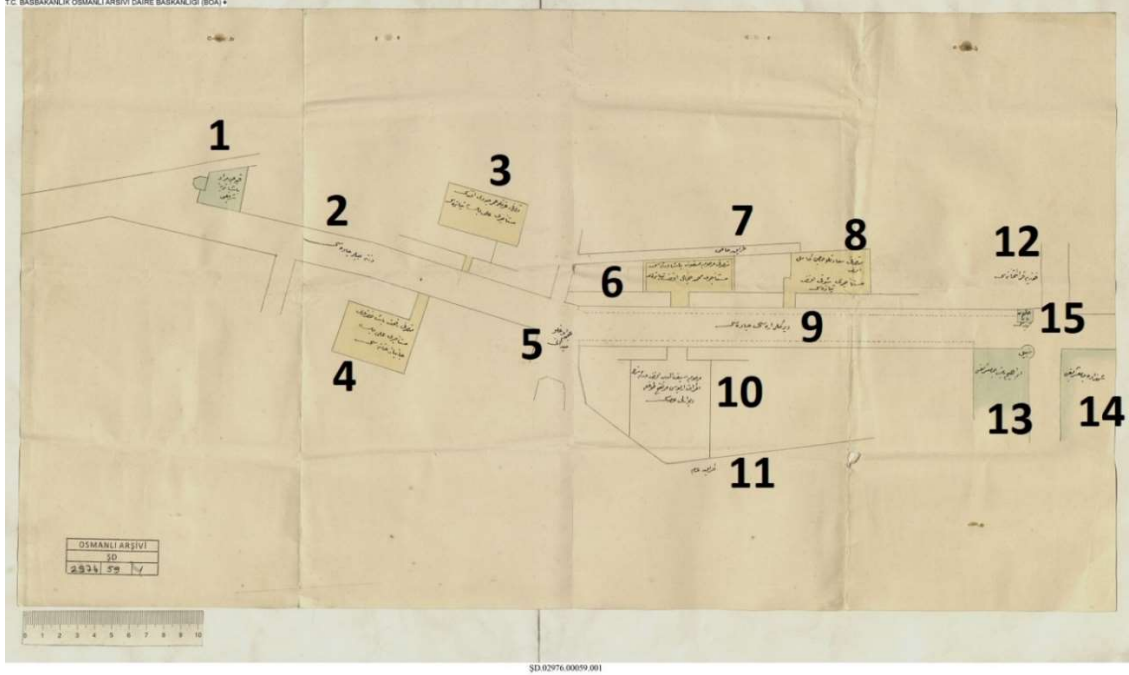
Beyoğlu’nda zengin kesimden batıların ve gayrimüslimlerin ikamet etmesi sebebiyle daha çok Batı’dan alınan oyunlara önem verilmesine karşılık İstanbul yakasında yerli Türk, Ermeni, Rum ve Yahudi halk oturduğundan tuluat oyunları sergilenmiştir. 1880’li yıllardan sonra bu yakadaki tiyatro faaliyetlerinin merkezi haline gelen Şehzadebaşı’ndaki Direklerarası ve Vezneciler gibi semtlerin halk tarafından sevilen tuluat oyunlarının merkezi olduğu mevcut belgelerden gayet açık bir şekilde öğrenilmektedir. Ancak M. Minakyan’ın Osmanlı Dram Kumpanyası ile Burhaneddin Bey’in Sahne-i Milliyye-i Osmaniyyesi gibi topluluklar da Şehzadebaşı’nda halk için temsiller verdiğinden Beyoğlu semti ile İstanbul yakası arasında tiyatro bakımından bir bağlantı kurulmaktaydı⁴².

Arşiv belgeleri içinde ŞD. (Şurâ-yı Devlet) tasnifi “Dosya no: 2976, Gömlek no: 59” ile kayıtlı bir dosyada yer alan 1896 yılında çizildiği tahmin edilen haritada (Görsel 4) görüldüğü gibi Vezneciler ve Direklerarası caddelerinde iki taraflı yer alan tiyatroların sahiplerini “paşa veya efendi” unvanlarıyla anılan kişiler oluşturmakta ve bu kişilerin ayrıca tiyatroları işleten kiracılara sahip oldukları da tespit edilmektedir. Halkta bazı kişilerin tiyatroya tepkileri, yönetimin tiyatro oyunlarını ve binalarını sıkı biçimde kontrolü, oyucuların hal ve hareketlerinin sürekli gözetim altında tutulması dikkate alınacak olursa her şeye rağmen tiyatroya ilginin korunduğu ve tiyatro binalarının iyi gelir getiren yapılar oldukları düşünülebilir.

⁴⁰ Yuzo Nagata, “Son Dönem Osmanlı İstanbul’unda Tiyatro”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 19. sayı [Prof. Dr. Mücteba İlgürel’e Armağan], İstanbul 2008, s. 333.

⁴¹ Ömer Kerim Bıçık, “Tiyatro Tarihimizden Bir Sayfa: 1908 de Osmanlı Tiyatrosu”, *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, S. 12, 1979, s. 84.

⁴² Yuzo Nagata, “Son Dönem Osmanlı İstanbul’unda Tiyatro”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 19. sayı [Prof. Dr. Mücteba İlgürel’e Armağan], İstanbul 2008, s. 339.

Görsel 4. 1. Kuyucu Murad Paşa türbe-i şerifi, 2. Vezneciler Caddesi, 3. Mutasarrıfı 'izzetlü Ömer Cevri Efendi müste'ciri Ali Bey tiyatrosu, 4. Mutasarrıfı Rifat Paşa hazretleri müste'ciri Ali Bey canbâzhânesi, 5. Acemoğlu Meydanı, 6. Mutasarrıfı merhûm Safvet Paşa veresesi müste'ciri Mehmed Cemal Efendi tiyatrosu, 7. Tarîk-i hâs, 8. Mutasarrıfı sa'âdetlü Hacı Kamil Efendi müste'ciri Şevki Efendi tiyatrosu, 9. Direklerarası Caddesi, 10. Merhûm Seyfeddin Efendi veresesinin etrâf-ı ... mürtefa' tuğla duvarlı arsası, 11. Tarîk-i 'âmm, 12. Fevziye Kırâethânesi, 13. Sebil – İbrahim Paşa câmi'-i şerifi, 14. Şehzâde Câmi'-i şer'ifi, 15. Osman Paşa türbesi (BOA., ŞD., Dosya no: 2976, Gömlek no: 59).

Özellikle Vezneciler ve Direklerarası caddelerindeki tiyatrolar ahşaptan yapılmış hafif strüktürler olduklarından gelip geçici binalar türündendir. Bununla birlikte inşaat ve insan yüküne karşı devamlı kontrol altında tutulmuşlar ve süreleri Ramazan ayıyla sınırlı olduğundan zaman geçirilmeden yıkılmaları istenmiştir. Bu yapıların üstlerine kiremit örtülmesi çatı çökmesi ihtimali nedeniyle pek uygun görülmemiştir. Kiremit döşenmemek üzere çatısı inşa edilen Direklerarası'ndaki bir tiyatro örneğinde, tiyatronun sahibi Mehmet tarafından bir gün içinde gizlice Marsilya kiremiti döşenmesi üzerine kiremitin ağırlığını taşıyamayan tiyatronun çatısı çökmüştür. 17 Ağustos 1882 tarihli belgeye göre, polis ve belediye çavuşları kazazedeleri çatının altından çıkarmış yaraları hafif olanlar evlerine gitmiş, ağır yaralılar ise zabıta tarafından doktorlara muayene ettirilerek ve yaraları sarıldıktan sonra yanlarında jandarmalarla arabalara bindirilerek evlerine gönderilmiştir. Kaza sebebiyle toplam 66 yaralı olduğu bildirilmiştir.

Geçici tiyatro binalarının çok sayıda seyirci ile dolması günübürlük önlemlerin de alınmasını gerektirmiştir Direklerarası'nda bulunan Minakyan'ın tiyatrosunun kalabalık olduğu bir gece Şehremaneti'nden gelen bir mühendis tiyatronun üst katının "sakat" bulunduğunu ifade ederek bu katta bulunan bütün müşterileri tahliye ederek izdihamı hafifletmiştir. Bundan dolayı tiyatronun kapısında bulunan kalabalık dağıtılmış ve ertesi gün bir mühendis getirtilerek tiyatrodaki sakatlık olup olmadığının saptanmasına ve her katın kaç kişiyi alabilmeğe uygun olduğunun tayin edilmesine karar verilmiştir⁴³.

Tiyatro binalarının genel olarak sağlam olmadığı ve sorunun sadece Direklerarası ile sınırlı tutulmadığı da görülmektedir. Müfettiş Bonnin 1886 yılının sonunda sultana yazdığı raporunda İtfaiye Şefi Széchenyi Paşa ile beraber üç gün boyunca Pera ve Galata'daki tiyatro ve balo salonlarıyla kafe şantanları denetlediğini, özellikle Galata'dakilerin tiyatro olamayacak halde bulunduğunu bildirmiştir. Tiyatro binalarında Avrupa'daki gibi demir perde kullanılması, ayrıca gazın kesilmesi durumunda seyircinin panik olmaması için iki üç lamba veya mum olması gerekiyordu. Yeterli çıkış bulunmayan bu tip mekânlarda acil durumlarda 10 dakikadan kısa sürede 100 kişiden fazla seyirciyi tahliye etmek için kurtarma aletleriyle donatılmaları kararlaştırılmıştı. Dumanın tahliyesi için üst katlarda bazı pencereler daima açık bulundurulacaktı. Terkos suyunun olmadığı mahallere su ulaştırılmalydı. Polis bütün bu önlemleri denetlemekle sorumlu kılınmıştı⁴⁴.

Yönetimin bazı dönemlerde tiyatrolar hakkında kararlar aldığına rastlanmakla birlikte bunların hepsinin yapısal tedbirler için alınmadığını da belirtmek gerekir. 1859 yılının Şaban ayının son günü, bir bakıma bugünkü Danıştay'ın görev ve yetkilerine haiz bulunan "Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliye" tarafından hazırlanmış olan tiyatro tüzüğü 31 Madde ve bir de ek maddeden ibarettir⁴⁵. Ancak tiyatro binasının yapısal özelliklerine ilişkin bilgi vermektен yoksundur. Bunun dışında "salaş" inşasına kesinlikle izin verilmemesi ve resmi izin ile yapılmış olan ve tiyatro olarak kullanılan binaların erbâb-ı vukuftan kişiler tarafından yeniden kontrol edilerek sağlam olanlar ve mahzurlu bulunmayan yapıların içlerine alabileceğinden fazla seyirci alınmama şartıyla oyun sergilenmesine izin verilmesi hakkında 19 Aralık 1897 tarihli bir karar olduğu görülmektedir⁴⁶. 9 Mayıs 1899 tarihinde ise Vezneciler'de bulunan Osmanlı tiyatrosu sahibi Talat Paşa'nın tiyatrosunun sağlık şartlarına uygun olarak tamir edilmesi uygun görülürken, salaş yapıların etrafının kâgir

⁴³ BOA., ZB., Dosya no: 375, Gömlek no: 21.

⁴⁴ Taybuğa Mamalı, "Geç Osmanlı İstanbul'unda Tiyatrolar ve Denetim", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 2020, s. 19.

⁴⁵ Rauf Tuncay, "Türk Tiyatro Tarihi Belgeleri", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, S. 8, 1968, s. 71-75.

⁴⁶ BOA., BEO., Dosya no: 1056, Gömlek no: 79192.

duvarlarla çevrilerek ve mevcudu genişletmeden kullanılması için ruhsat verilmesinde sakınca görülmemiştir⁴⁷.

Emine İffet Hanım ise tiyatro alanının yangın duvarları ile çevrildiğini, iki cadde üzerine dört kapı yapıldığını ve binanın ortasına kuyu açılarak hortumlu yangın tulumbası bulunduğunu dile getirmiştir. Emine İffet Hanım'ın tiyatrosu dört sene önce (1895 yılı olmalı) tiyatro nizamnamesine uygun olarak yapılmış ve 1899 yılı Ramazan ayı bitimine kadar kumpanya tarafından oyun sergilenmiş, Şubat/Mart 1899 yılında yıkım kararı Şurâ-yı Devlet tarafından alınarak Şehremaneti tarafından kendisine bildirilmiştir. Yıkımı kabul ettiğine dair kendisinden senet de talep edilmiştir. Emine İffet Hanım, dört sene önce 2000 lira harcayarak sağlam bir tiyatro inşa ettiğinden söz ederek, dört sene önce inşa edilmiş ve dört sene boyunca belediye dairesinin izni ile oyun sergilenmekte olduğunu ifade ettiği tiyatronun yıkımından vazgeçilmesini önermiştir⁴⁸. Burada hangi yapıların "salaş" hangi yapıların kalıcı ve sağlam olduğu hakkında kesin bir ayırımın yapılmaması kişilerin itirazlarına yol açtığı gibi yönetimin farklı kararlar almasına da sebebiyet vermiş olmalıdır.

Ancak Şehremaneti'nden görüş alınarak oluşturulan 14 Aralık 1899 tarihli Şûra-yı Devlet kararında Şehzadebaşı'nda, Vezneciler ve Direklerarası'nda inşa edilen salaş tiyatroların hepsinin yangın ve sağlık şartlarından yoksun ve düzensiz inşa edildikleri kesin bir dille belirtilmiştir. Tiyatro binalarının içlerinin ve dışlarının kâgir olarak demir malzeme kullanılarak sağlam ve düzgün biçimde yaptırılması gerektiği bildirilmiştir. Emine İffet Hanım'ın tiyatro mahalli örnek gösterilerek 600-700 seyirci kapasiteli bir tiyatronun model olarak alınabileceği düşünülmüştür. Bununla ilgili bir tasarım yapıldığı da anlaşılmakla birlikte planları belge dosyasında bulunmamaktadır. Ancak bu planlara atıf yapılarak tiyatro binasının 4000-5000 altın masrafla ortaya çıkabileceği öngörülmüştür. Tiyatronun çatısı ve locaları demirden olacaktır. Döşemelerde putreller kullanılacak döşeme kaplaması ahşap yapılacaktır. Tiyatro içinde yangın çıkması durumunda demirlerin kızışmasını önlemek için alçı sıva yapılması ve tulumba ile şirket suyu musluklarının olması uygun görülmüştür. Böylelikle salaş tiyatroların yerine oldukça düzgün kâgir tiyatroların inşa edilmesine karar verilmiştir. Bu karar kötü biçimde inşa edilmiş binaların içinde oyun sergilenmesine yasak getirmekle birlikte de kararın uygulanmaya konmasına kadar mevcut olan bu tip tiyatroların eksikliklerinin tamamlandıktan sonra geçici olarak açılmalarına izin verilmiştir. Bu sebeple Şehzadebaşı, Vezneciler ve Direklerarası'ndaki tiyatro

⁴⁷ BOA., ŞD., Dosya no: 2994, Gömlek no: 5.

⁴⁸ BOA., ŞD., Dosya no: 2994, Gömlek no: 5.

binaları geçici kullanım hali ve her an yıkılma tehdidi içinde faaliyetlerini sürdürmüştür⁴⁹.

Şehzadebaşı, Vezneciler ve Direklerarası'nda bulunan tiyatroların düzensiz yapımlarından ve sağlam olmamalarından dolayı istenen şartlara haiz olmadıkları sıkça dile getirilmiştir. Yeni kâgir tiyatro binalarının inşasının zaman alacak olması sebebiyle "salaş" binalarda oyun sergilenmesine izin verilmesi için yapıların kapatılması yerine tadilat yapılarak kullanılması önerilmiştir. Söz gelimi Savfet Paşa arsasındaki kâgir tiyatroda oyun sergilenmesine izin verilmesi hakkında 5 Mart 1900 tarihli tezkire ile sahibi ve kiracıları tarafından verilen arzuhal üzerine, baraka gibi tiyatro mekânına uygun olmayan mahallerde oyun sergilenmesinin mahzurları olduğu ifade edilmiştir. İstanbul'un her tarafındaki tiyatroların kurallara uygun olarak inşa edileceği ve bu kararın istisnasız uygulanacağı hakkında kararlı olduğu anlaşılmaktadır⁵⁰.

Buna rağmen tiyatro binalarının yıkılmasını istemeyen ve mevcut binaları küçük tadilatlarla kullanma yönünde ısrarları olan tiyatro sahiplerine ve kiracılarına da rastlanmaktadır. Osmanlı Dram Kumpanyası Müdürü Mardiros Minakyan da tiyatrosunun yıkılması durumuyla karşı karşıya gelmiştir. Minakyan yapının tiyatro nizamnamesine uygun biçimde inşa edildiği konusunda ısrarlı olduğu dilekçesinde Direklerarası'ndaki tiyatro binaları için gereken alet edevat hakkında da bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Minakyan'a göre yapı dört tarafı onbir arşın yüksekliğinde ve bir arşın genişliğinde taş duvarla çevrilmiştir. İtfaiye alet ve edevatları sağlanmış içinde frenk tulumbalı üç kuyu olmak üzere toplam dört kuyuya sahiptir. Ayrıca Terkos suyu da alınmıştır. Havagazı ile aydınlatılan binanın dört cephesine kapı açılmış ve etrafına herhangi bir mahzur yaratmamıştır. Sağlamlığı ve sıhhi şartları uygundur. Minakyan'a göre böyle bir binanın yıkılması hakkaniyetli değildir. Verilen karara ve keşfe uygun olarak tamirinin yapılması ve eksikliklerinin tamamlanması mümkün olmazsa biçimini değiştirmek ve gelir getiren bir binaya dönüştürerek yapının yıkımından vazgeçilmesini önermiştir⁵¹.

Osmanlı Tiyatrosu müdürü Minakyan'ın oyun sergilediği yer (Görsel 5) Şehzadebaşı'nda Direklerarası'nda Kalenderhane Mahallesi'nde Emine İffet Hanım'ın sahibi olduğu tiyatrodur. Burada kış mevsiminde Ramazan ayı boyunca tiyatro oynanmaktadır. Minakyan'ın yanında 200 kadar ailenin para kazandığı anlaşılmaktadır. Tiyatro binasının yıkılarak yeni bina yapılması

⁴⁹ *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Gösteri Sanatları*, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2015, s. 223-224.

⁵⁰ BOA., DH.MKT., Dosya no: 2411, Gömlek no. 65.

⁵¹ BOA., ŞD., Dosya no: 3012, Gömlek no: 29.

kararlaştırılmışsa da ne bina sahiplerinin ne de kiracıların mali durumları yapıma elverişli değildir. Minakyan 19 Kasım 1901 tarihinde tiyatrodan para kazanan kişilerin zor durumda kalacaklarının göz önünde tutulmasını isteyerek geçen sene oyun sergilediği alanda yine oyun sergilemeyi talep etmiştir⁵². 1901 yılındaki izin onaylanmış olacak ki 1902 yılının Kasım ayına ait bir evrakta Minakyan, Hayalhane Kumpanyası Müdürü Hasan Efendi ile yeniden izin almaya çalışmıştır. Yönetim tiyatrodan para kazananların zor duruma düşeceği ve Darülaceze aidatının alınamayacağını göz önünde tutarak bu tip tiyatrolara tekrar izin verilmesi yönünde bir karar almıştır. Ayrıca yönetimin kâgir duvarla çevrili, Terkos suyu ve tulumbalarla yangın tedbirlerini almış olan tiyatroların oyun sergilemesine maddi kayıpları da düşünerek engel olmadığı ve yıllık izinlerle faaliyetlerini sürdürmelerine müdahale etmediği görülmektedir⁵³.

Görsel 5. Minakyan'ın tiyatrosunda "Hakiki Nedamet'in Dördüncü Tablosu" adlı oyundan bir sahne (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, 91275-0041).

Tiyatro mekânıyla ilgili standartlar belirlenmiş olsa da kurallara uymayan mekânlara göz yumulduğuna da rastlanmaktadır. Söz gelimi, 1910 yılında

⁵² BOA., ŞD., Dosya no: 3012, Gömlek no: 29.

⁵³ *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Gösteri Sanatları*, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2015, s. 235.

Nazif adlı şahsın ihbarına göre Şehremaneti daha önce ahşap bilet gişesi yıktırılıp kâgir olarak tekrar inşa ettirilen, salonu ve locaları ahşap olan, tek kapısı bulunan ve caddeye bakan pencereleri zeminden bir metre yükseklikte olan Fevziye Kıraathanesi'nde tiyatro faaliyetine devam etmesine göz yummuştur⁵⁴.

2.1. Şehzadebaşı'ndaki Geçici Tiyatroların ("Palanka/Salaş") Kâgirleşme Süreci

Gedikpaşa tiyatrosunun 1884 yılında yıkılmasıyla başlayıp II. Meşrutiyet'in 1908 yılında ilan edilmesine kadar geçen süreçte görece tiyatro alanındaki gelişmeler duraksamıştır. Yerli halkın batılı tiyatro anlayışını tam olarak kabullenemeyişinin bu durumun oluşmasında etkisi büyüktür. Beyoğlu bölgesinde batılı anlayışa uygun tiyatro gösterimleri yapılarak tiyatro binaları inşa edilirken; Direklerarası'nda yeni bir oyun türü olarak halk tiyatrocuları tarafından tuluat tiyatrosu geliştirilir. Tuluat tiyatrosunda oyunlar kimi zaman sokaklara taşarak şenlik havasında oynanırken kimi zaman da hızlıca üretilmiş ahşap tiyatro yapılarında oynanmıştır⁵⁵.

Burada ele alınacak geçici tiyatro binalarından biri Şehzadebaşı Mahallesi Balabanağa Sokağı, Acemoğlu Meydanı'ndadır. Arsa II. Mahmud vakfına aittir ve 38.000 akçe bedel ile Hacı Kamil Efendi'nin tasarrufuna geçmiştir. 1896 yılına ait yazışmalarda Hacı Kamil Efendi arsaya ek bir yapı inşa ettirmek istemiştir. Birinci belediye dairesi müdüriyetinden alınan tezkirede mahallin dükkân olduğu ve oyun sergilemek için kullanılacağı ifade edilmiştir. Tiyatro mahalli oluşturmak için mevcut setâ (?) binasının etrafına odalar ile tiyatro mahallinin etrafını koruyacak duvar inşa edilmesi için izin istenmiştir. Ancak geçici olarak kullanılan tiyatro yapılarının odalar ilavesiyle genişletilmesi ve daimi hale getirilmeye çalışılması uygun bulunmamıştır. Bu noktada "setâ"nın anlamı Osmanlıca-Türkçe Sözlük'te üç telli saz, tanbur olarak geçmektedir⁵⁶.

Sözcüğün tarifinden "setâ mahallinin" tiyatronun hangi bölümü olduğu tam olarak anlaşılamamaktaysa da belge içinde geçen üç tarafının duvarla çevrili olduğuna ilişkin bazı tarifler tiyatrodaki sahne bölümü ile ilişkili olduğunu düşündürür⁵⁷. Bu tespiti doğrulayan bir başka nokta dosyada yer alan belge

⁵⁴ Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Gösteri Sanatları, 2015, s. 290-291.

⁵⁵ K. Karaboğa, Geçmişten Günümüze İstanbul Tiyatroları-I (Suriçi İstanbul'u, Bakırköy ve Çevresi), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011'dan aktaran Aybüke Öner, Toplumsal Etkenler Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Temsil Salonlarının Mimari Analizi (1923-1950), Y. L. Tezi, Kocaeli Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Kocaeli 2023, s. 31.

⁵⁶ Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, 26. B., Aydın Kitabevi, Ankara 2010, s. 1103

⁵⁷ BOA., ŞD., Dosya no: 2976, Gömlek no: 59.

eklerinde aynı mekânın “şano” olarak tanımlanmasıdır⁵⁸. “Şano” sahne anlamına gelmektedir. Şanonun geçici olmadığı ve eskiden beri oyun sergilendiği vurgulanmıştır. Bununla birlikte, geçici tiyatro binaları “palanka”ya benzetilerek palanka gibi olan görünüşlerinin değiştirilmemesi de istenmiştir. “Palanka” ya da “palanga” ortaoyununda “oyun yeri” anlamına gelmektedir. Ortaoyunu sanatçıları arasında kullanılan bu terim ortaoyununun son üstadı Kavuklu Ali Bey tarafından düzenlenen terim listesinde yer almaktadır⁵⁹. Geçici tiyatro binaları kısa süreli kullanımları sonrasında yıkılmak üzere, Ramazan ayı için yapılmakta ve yapı inşa izinleri de vergilerinin alınması suretiyle çıkmaktadır. Bu sebeple bu tip yapılara ilave inşaata izin verilmemekte ve gizlice inşaat yapanlara da yaptırım uygulanmaktadır.

Hacı Kamil Efendi'nin 8 Temmuz 1896 ve 13 Temmuz 1896 tarihlerinde yazdığı dilekçelerinde inşaat için Şehremaneti'nden gerekli izinleri alamadığı için etrafındaki çeşitli yapıları emsâl gösterdiği görülür. Hacı Kamil Efendi'ye göre tiyatro olarak kullanılan bazı yerler hane bahçesi ve kahvehaneden dönüştürülerek kullanılmasına izin verilen yerlerdir ve bunlara izin verilirken kendisinin sahip olduğu ve eskiden beri kullanılan tiyatroya izin verilmemesini uygun bulmamaktadır⁶⁰. Birinci Daire Sermühendisliği'nden müdüriyete yazılan yazıda, yapılan odaların ek olarak inşa edilmediği ve şano mahallinin içindeki bir düzenlemeden ibaret olduğu anlatılır. Bu sebeple yapılan inşaatın da küçük tamiratlardan ibaret bulunduğunu belirtilmiştir. Yapının eski görünüşünün yok olmadığı ayrıca yapıya dükkân denilmesinin vergi dairesinden verilen makbuz ilmühaberinden kaynaklandığı belirtilmiştir. Ruhsatsız inşaata başlanması sebebiyle inşaatın baş kalfasından para cezası alındıktan sonra ruhsat tezkiresi verilmiştir⁶¹.

Şehzadebaşı Mahallesi Balabanağa Sokağı'ndaki arsası Hacı Kamil Efendi'ye ait tiyatroya oyun sergilenmesi için yapının elverişli olduğu bildirilmiştir. Buna göre binanın sağlam olduğu, localarda dörder kişiden fazla seyirci oturtulmadığı göz önünde tutularak zabıta ve belediye tarafından da oyun sergilenmesinde mahzur görülmediği için izin verilmiştir. Söz konusu tiyatro binası gibi çevrede bulunan geçici diğer tiyatro binalarının da yıkılmadığı tespit edilmiştir. Hacı Kamil Efendi, Rıfat Paşa ve Cevri Efendi arsalarındaki palankaların yıkımı olmadıkça tiyatrosunu yıkmayacağını beyan etmiştir. Hacı Kamil Efendi oyun sergilemek için ruhsat talebinde bulunmuş ve bir mahzur görülmemiştir. Tiyatronun üç kapısı olduğu gibi localarda da dörder kişi oturtulduğu ve setâ mahallinin üç tarafının duvar ile çevrili olduğu,

⁵⁸ BOA., ŞD., Dosya no: 2976, Gömlek no: 59, Görüntü 11.

⁵⁹ Refik Ahmet Sevengil, *Türk Tiyatrosu Tarihi*, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 2015, s. 69.

⁶⁰ BOA., ŞD., Dosya no: 2976, Gömlek no: 59, Görüntü 13.

⁶¹ BOA., ŞD., Dosya no: 2976, Gömlek no: 59, Görüntü 7.

çatı inşa edildiği ve yalnız “tiyatro meclisi”nin üzerine kiremit döşendiği halde sağlamlık açısından mahzurlu olmayacağı belirtilmiştir. “Tiyatro meclisi” ifadesi seyircilerin oturduğu alanı tarif ediyor olmalıdır⁶².

Şehzadebaşı civarında Direklerarası’nda bulunan Hacı Kamil Efendi’nin, Vezneciler’de Hacı Ali Efendi Mahallesi’nde Rıfat Paşa’nın arsalarına Ramazan ayına ait olup sonradan yıkılmak üzere tiyatro inşasına izin verilmesi talep edilmiş, söz konusu mahallerde tiyatro yapılmasına mahzur görülmemişse de Ramazan’ın kış mevsimine tesadüf etmesi sebebiyle inşa edilecek yapıların hava şartlarından korunacak biçimde yapılmaları ve sağlığa zararlı olmamalarına dikkat çekilmiştir. Döşeme tahtalarının zeminden yarım arşın yüksekte yapılması ve hava almak için pencerelerin açılması, Terkos suyu verilmek üzere üçer “yolhane” ile ikişer hela yaptırılması uygun görülmüştür. Yangın çıkması durumu da göz önünde tutularak birkaç kapı açılması gerektiği hatırlatılmıştır⁶³.

Direklerarası’nda bulunan ve palankaya benzetilen adı geçen tiyatrolarda Ramazan ayı içinde oyun sergilendiği ve sonrasında yıkılmak üzere baraka biçiminde ve geçici olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Geçici olarak inşa edilmiş Rıfat Paşa ve Cevri Efendi’nin sahibi oldukları tiyatroların da yıkılması gerektiği halde her nasılsa bunlarla Kamil Efendi’ye ait tiyatroların yıktırılmadığı anlaşılmış ancak durumun fark edilmesi sonrasında yıktırılmalarının sahiplerini sinirlendireceği göz önünde tutularak Ramazan ayının geçmesinin beklenmesi uygun görülmüştür⁶⁴. Sonraki süreçte 11 Ocak 1897 tarihinde tiyatro binalarının yıktırılmasının geciktirilmesinin bir göz yumma biçimi olduğu ve bu durumun da bazı kazaların yaşanmasına sebebiyet verdiği ifade edilmiştir. Hendesehane dairesi tarafından meydana getirilen bu yolsuzluğa sebep olanların cezalandırılacağı ifade edilmiştir⁶⁵.

Vezneciler’de bulunan tiyatro binalarının Şûrâ-yı Devlet tarafından alınan 1899 yılına ait karara uygun olarak yıkılması ve kâgir olarak yeniden inşası sahiplerine tekrar tekrar iletildiği halde Rıfat Paşa’nın sahibi olduğu tiyatro binası yıkılmış ve Cevri Efendi de Şehremaneti tarafından kabul edilen plan gereğince yeniden inşaata başlamışsa da Hacı Kamil Efendi tiyatro binasının yıkılmasını istemeyerek daha önce bin lira harcayarak inşa edilmiş sağlam bir binaya sahip olduğunu ve bunun farklı bir işlevle kullanılmasının da mümkün bulunduğunu dilekçesinde ifade etmiştir. Bu sebeple tiyatro binasının yıkılmasının uygun olmayacağını dile getirmiştir. Tiyatro binasının yıkılması talebi içinde oyun sergilenmesini önlemek amacına hizmet ediyorsa

⁶² BOA., ŞD., Dosya no: 2976, Gömlek no: 59.

⁶³ BOA., ŞD., Dosya no: 2976, Gömlek no: 59.

⁶⁴ BOA., ŞD., Dosya no: 2976, Gömlek no: 59.

⁶⁵ BOA., BEO., Dosya no: 896, Gömlek no: 67144.

hükümetten izin verilmedikçe oyun oynatılmayacağından bunun bir gerekçe olmadığı da aşikârdır. Bu sebeple yıkımın makul olmadığı düşünülmüştür. Etrafı kâgir duvarlarla çevrili böyle bir yapının yıkılmasının ya da farklı bir işlevle kullanımına izin verilmemesinin mülkiyet hakkına müdahale olacağı belirtilmiştir⁶⁶.

Binanın yıkımı ve istimlâki için bir mahkemenin hükmüne ihtiyaç duyulacağı ve hükümsüz bir müdahalenin yapılamayacağı anlaşılmıştır. Çökme eğilimi gösteren harap binaların yıkımı hakkında ebniye kanunundaki maddeye uygun olarak yıkım için çaba gösterilmesi durumunda da mülk sahiplerinin dava hakkı ortaya çıkacağından Şehremaneti'nin zor duruma düşeceği ve tazminat ödemek durumunda kalacağı ifade edilmiştir. Bu sebeple Hacı Kamil Efendi'nin tiyatrosu için ebniye kanunlarındaki maddelere uygun bir karar verilmesi gerektiği belirtilmiştir⁶⁷. 1 Aralık 1901 tarihinde Emine İffet Hanım tarafından da binanın içinde oyun sergilenmesine izin verilmeyecekse yapının biçimi değiştirilerek gelir getirmesini sağlayan bir yapıya dönüştürülmesi önerilmiştir⁶⁸. Emine İffet Hanım'ın 1911 yılında Direklerarası'nda inşa edilen Ferah Tiyatrosu'nun sahibi olduğuna dikkat edilecek olursa⁶⁹ yapının kâgir olarak yeniden inşasının gerçekleştiği söylenebilir.

Direklerarası'nda tiyatrosu bulunan Cevri Efendi'nin ise sonraki yıllarda eski tiyatrosunu yıkarak kâgir bir tiyatro yaptırdığı tespit edilir. Mamuretülaziz Aşar Nazırlığı'ndan emekli olan Cevri Efendi Şehzadebaşı'nda sahip olduğu arsaya ahşap bir tiyatro inşa ettirmiş ve içinde 20 yıl kadar tiyatro oyunları sergilenmiştir. Şehremaneti'nin sağlam olmadığı gerekçesiyle üç kez binanın yıkılması hakkında yaptığı ikaz sonucunda yapı yıkılarak Şehremaneti mimarı tarafından Avrupa tiyatrolarına uygun kâgir bir bina inşa edilmiştir. Belgenin 1906 yılında yazıldığına bakılacak olursa yapının 1903 yılında inşa edildiği tahmin edilebilir. Bu yapıda da üç kez oyun sergilenmiştir ancak daha sonra tiyatroya ruhsat verilmemesi yüzünden Cevri Efendi'nin faiziyle beraber borcu 5000 liraya ulaşmış ve borcun ödenmesi konusunda Cevri Efendi aciz durumda kalmıştır. Yapının fenne uygun bir tarzda inşa edilmesi kendisinden istendiği halde oyun sergilemeye izin verilmemesi Cevri Efendi'yi üzmüş ve İstanbul tarafında tiyatroya izin verilmeyecekse zor durumda kalmamak için yapının yıkılmasındansa han ya da haneye dönüştürülmesini talep etmiştir. Cevri

⁶⁶ BOA., DH.MKT., Dosya no: 2561, Gömlek no: 26.

⁶⁷ BOA., DH.MKT., Dosya no: 453, Gömlek no: 25.

⁶⁸ BOA., BEO., Dosya no: 1056, Gömlek no: 79192. Görüntü 4.

⁶⁹ Taybuğa Mamalı, "Geç Osmanlı İstanbul'unda Tiyatrolar ve Denetim", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 2020, s. 20 ve ayrıca bkz. İBB. Atatürk Kitaplığı Pertevniyal Valide Sultan Evrakı Demirbaş: PVS_Evr_02651.

Efendi'ye göre Şehzadebaşı'nda bulunan diğer ahşap tiyatrolara kâgir olarak inşa edilmedi diye izin verilmeyeceken üç sene izin verilmiş ancak buna karşılık kendisine izin verilmediğinden zarar etmiştir. Cevri Efendi yapının gazino olarak kullanılmasını da önermiştir. Localarını kapatarak içinde haftada iki gece Yahudi hokkabazlar tarafından gösteri sergilemek için izin de talep etmiştir. Bununla birlikte tiyatronun kıraathane biçimine dönüştürülerek kullanılmasında sakınca görülmemiştir⁷⁰.

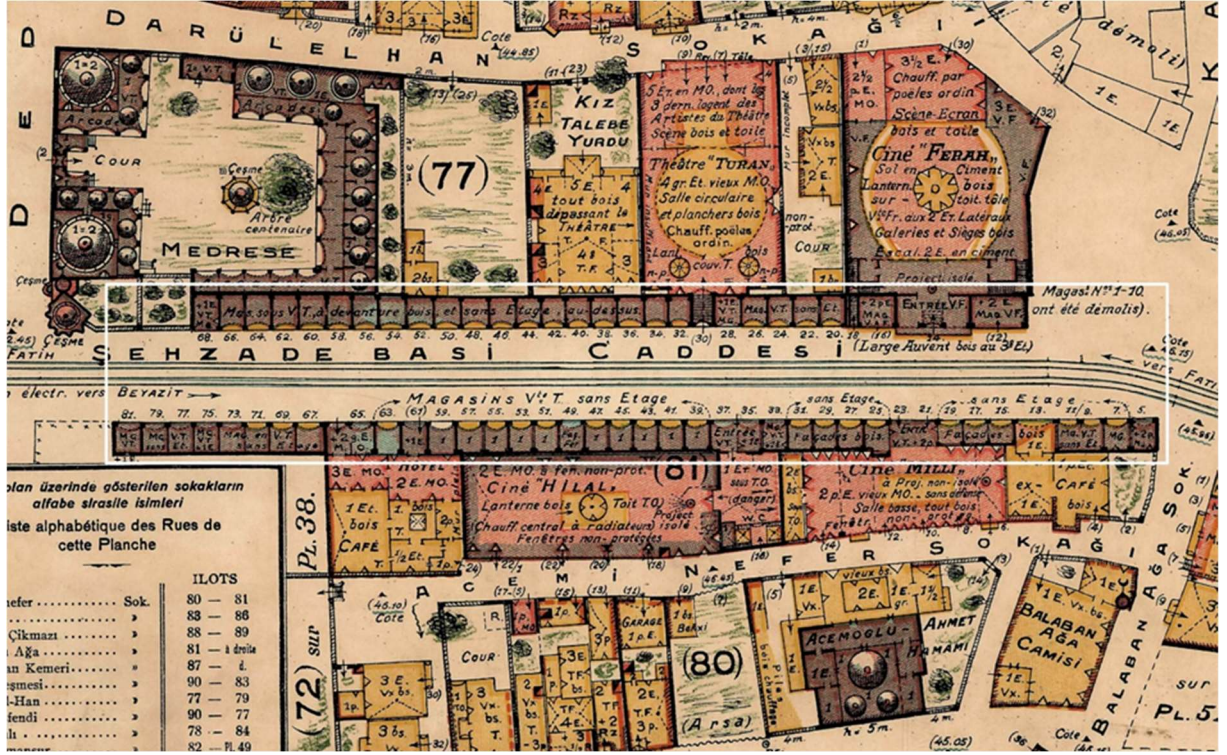
1935 yılında yayınlanan Pervititch haritalarının Direklerarası'na ilişkin çiziminde (Görsel 6) Hilal, Milli, Turan ve Ferah tiyatrolarının kâgir olarak inşa edildiği, Turan tiyatrosunun yanında ahşap isimsiz bir tiyatronun varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde 20. yüzyılın ilk çeyreğinde salaş ve isimsiz tiyatroların ortadan kalktığı söylenebilir⁷¹. Direklerarası'ndaki süreç 1941 yılında Ferah tiyatrosunun yanmasıyla⁷² farklı bir noktaya doğru evrilmiştir. Ferah tiyatrosunun yanmasından sonra İstanbul'un zengin ve meşhur mahallelerinden olan Kalenderhane Mahallesi istimlak edilerek yıktırılmıştır. Buraya yeni bir tiyatro yaptırılacağı sırada üç tiyatro binası yıktırılmış ve Ferah tiyatrosu yerine tiyatro yapmaktan da vazgeçilmiştir⁷³.

⁷⁰ BOA., ŞD., Dosya no: 3036, Gömlek no: 66.

⁷¹ Ahşap tiyatroların oyun faaliyetlerinin büyük ölçüde 18 Eylül 1916 yılına ait nizamnameye kadar sürdüğü düşünülmektedir. Uygulamaya geçmesi zaman almış mıdır bilinmemekle birlikte bu nizamnamenin 4. Maddesinde tiyatro binalarının kâgir olarak inşaları kesin bir dille ifade edilmiştir. Genel elektrik tesisatı bulunan şehir ve kasabalarda elektrikle aydınlatılması ve telefonla polis ve itfaiye merkezine ulaşılması zorunlu tutulmuştur. Tiyatro binalarının kapılarının birkaç tane yapılması ve geniş olması ve yangın söndürme araçlarının bulunması şart koşulmuştur (*Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Gösteri Sanatları*, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2015, s. 304).

⁷² Gülru Kenanlı, *İstanbul'da İlk Tiyatro Yapıları ve Taksim Sahnesi Örneği*, Y.L. Tezi, YTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 50.

⁷³ Malik Aksel, *İstanbul'un Ortası*, 4. B., Kapı Yayınları, İstanbul 2019, s. 42.

Görsel 6. 1935 tarihli Pervititch haritasında Direklerarası

(<https://kulturenvanteri.com/tr/yer/direklerarasi/#16/41.012867/28.958351>).

Sonuç ve Değerlendirme

Tiyatrolar mahalle aralarına yapılması uygun görülmeyen binalardır. Camiye, mezarlığa ve okullara olan uzaklıkları sürekli sorgulanmış ve Müslüman mahallelerindeki varlıkları yadırganmıştır. Tiyatroların izleyici kitlesinin oluşumunda aile içi sorunlar yarattığı sıklıkla öne sürülmüştür. Tiyatroya gitmek için çocukların evden para sızdırarak okuldan kaçtıkları, kadınların tiyatroya giriş ücreti için eşleri ile tartıştıkları dile getirilmiştir. Çocukların ve öğrencilerin tiyatroya mesafeli tutulduğu görülmektedir. Tiyatronun öğrenim görmekte olan çocukların eğitimi için katkı sağlayan bir etken olabileceği göz ardı edilmiştir. Kaçgöç ortamında kadınlar erkeklerden ayrılmış bir paravanla oyunları izleseler de kocalar eşlerini tiyatroya göndermeye hevesli değildir. Bu tip aile içi anlaşmazlıkların Müslüman ailelerin gündelik yaşamının içine dâhil olmaya başlayan tiyatronun seyirci kitlesini etkilediği söylenebilir. Çoğu kez tiyatroya gitmelerine yasak getirilen kadınları dikkate aldığımızda henüz bütüncül olarak tiyatro seyircisinin oluşmadığı söylenebilir. İstanbul'a göre Anadolu'da tiyatroya olan tepkilerin daha büyük boyutta olduğunu söylemek gerekir. Özellikle İstanbul'da Ramazan ayı eğlencelerinin en ilgi çekenini tiyatrolar oluşturmaktayken Anadolu'da Ramazan ayında tiyatro oyunlarının sergilenmesi Ramazan'a

saygısızlık olarak görülmüştür. İslamiyet'e aykırı olduğu düşünülen tiyatro genel kaniya göre halkı ikna edememiştir⁷⁴.

Yönetim kahvehane, gazino, meyhane gibi tiyatroyu da halkın bir araya geldiği bir alan tanımlaması açısından devlet için potansiyel tehlike olarak görmüş ve kontrol etmiştir. Tiyatro açılacak alanlarda yeteri kadar güvenlik tedbirlerinin alınmasını sağlayan kolluk kuvvetlerine ihtiyaç olduğu sürekli vurgulanır. Kadınların katıldığı tiyatro oyunlarında güvenlik önlemlerinin üst düzeyde alınmasının gerekli olduğu sıkça hatırlatılır. Yönetimsel ve toplumsal kontrollere ve tepkilere rağmen fenni kurallara uygun kalıcı kâgir tiyatro inşalarını gerçekleştirme çabaları konunun bir başka boyutunu gösterir. Modernleşme sancılarının gerek Beyoğlu gerekse Şehzadebaşı taraflarında kalıcı tiyatro binalarının inşaları ile sonuçlandığını söylemek hatalı olmayacaktır.

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da Şehzadebaşı, Vezneciler ve Direklerarası'nda "salaş", "palanka" gibi adlarla anılan çok sayıda geçici tiyatro binasının olduğu anlaşılmaktadır. Ömürleri Ramazan ayıyla sınırlı olan bu yapılar Ramazan'ın bitişinde kaldırılabilir olarak kurgulanmıştır. Yangın söndürmek için tulumba ve Terkos suyu bağlantısı şart olan bu yapılarda çatı yükünü azaltabilmek için çatıya kiremit döşenmemesi de ilgi çeken bir noktadır. Geçici yapılar olmalarına rağmen gerek tiyatro sahipleri gerekse kiracılar yapıların uzun süre kullanımları için Şehremaneti ve Zabtiye Nezareti ile mücadele içine girmişlerdir. Geçici tiyatro yapılarının tadilatları sırasında da titizlikle kontrol edildikleri, izinlerin kolay alınmadığı ve yapılara ekleme yapılmaması için tiyatro binalarının sahiplerinin sıklıkla uyarıldıkları görülmektedir. Geçici tiyatroların gazino ya da kafe gibi bazı yapılardan dönüştürülerek kullanılan yapılar oldukları tespit edilmektedir.

1899 yılında Şûrâ-yı Devlet kararıyla geçici yapıların yıkılarak kâgir ve yangına dayanıklı tiyatro binalarının yapılması gündeme gelmiş ve pek çok tiyatro sahibi ve kiracısı geçici binalarının yıkılması durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Sağlam olmadığı gerekçesiyle tiyatrolarda oyunlara izin verilmeyişi ve mekânsızlık tiyatro oyuncularını ve tiyatro sahiplerinin maddi anlamda kayıplar yaşamalarına neden olmuştur. Diğer taraftan maddi imkânsızlıklar nedeniyle yeni yapı inşa ettiremeyen tiyatro sahipleri tadilatlarla yapının kullanım sürecini uzatma konusunda ısrarcı davranmışlardır. Her ekleme yapının kalıcı olma özelliğini de arttırmış ve farklı işlevle kullanılmasına izin verilse de yönetimin yapıyı yıkmaya kararı almasının önüne geçmiştir. Eklemelerle ve düzenlemelerle yapılar "salaş" ya da "palanka" olma özelliklerini yitirmiştir. İsrarcı tiyatro sahipleri ve kiracılarının oyun

⁷⁴ Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Şehir Mektupları*, Haz.: Nuri Sağlam, Erdem, İstanbul 2017, s. 195.

sergileyebildikleri süreci uzatma konusunda dayatmalarına bazı durumlarda yönetimin ve karar verici mercilerin göz yumdukları da dikkat çekmektedir. Tiyatrodan gelir sağlayan pek çok kişi ve Darülaceze aidatı göz önünde tutularak geçici tiyatro binalarının oyun sergilemesine müsamaha gösterildiği düşünülmektedir. Oyun izni verilmeyen bu tip yapıların farklı işlevlerle kullanılması isteğinde olan tiyatro sahipleri de olmuştur. Ayrıca kâgir olarak yeniden inşa edilen bir binaya oyun sergileme izni verilmesinin garantisi olmadığı da görülmektedir.

Cevri Efendi'nin kâgir ve Avrupai tarzda bir tiyatro binası inşa etmesine rağmen tiyatro oyunu sergilemesine izin verilmemesi düşündürücüdür. Yapısal bir eksikliğin kendisine bildirilmemiş olması keyfi bir uygulama yapıлып yapılmadığı hakkındaki soruları akla getirir. Çok sayıda insanın kullanılmasına uygun bir bina olarak tiyatronun kiraathaneye dönüştürülmesinin de bir anlamı yoktur. Buna rağmen tiyatronun kiraathane yapılması uygun görülmüştür. Cevri Efendi'nin de söz ettiği gibi İstanbul tarafında tiyatro sayısının arttırılmaması ve bu sebeple de tiyatro açma taleplerine olumlu bakılmaması Cevri Efendi'nin tiyatrosunun faaliyete geçirilmemesinde önemli bir etken olmalıdır.

Kaynakça

Ahmet Fehim Bey'in Hâtıraları, Haz.. Hafi Kadri Alpman, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

And, Metin, *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi*, 11. B., İletişim Yayınları, İstanbul 2022.

And, Metin, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu 1839-1908*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1972.

And, Metin, "Güllü Agop ve Osmanlı Tiyatrosu", *Hayat Tarih Mecmuası*, S.. 9, 1970, ss.7-11.

And, Metin, "Geçen Yüzyılda Milli Tiyatro", *Hayat Tarih Mecmuası*, S.: 11, 1969, ss. 13-17.

And, Metin, "II. Abdülhamit ve Tiyatro", *Türk Dili*, 1961, S.: 122, C.: 11, ss. 84-85.

Aksel, Malik, *İstanbul'un Ortası*, 4. B., Kapı Yayınları, İstanbul 2019.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Gösteri Sanatları, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2015.

Aşık, Fadime, *Osmanlı İstanbul'unda Ramazan Kültürü ve Ramazan Sofraları*, Y. L. Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2019.

Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Şehir Mektupları*, Haz.: Nuri Sağlam, Erdem, İstanbul 2017.

Bezci, Gül, *Osmanlı Toplumunda Ramazan Kültürü*, Y.L. Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2018.

Bıcık, Ömer Kerim, "Tiyatro Tarihimizden Bir Sayfa: 1908 de Osmanlı Tiyatrosu", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, S.. 12, 1979, ss. 82-84.

Demirel, Fatmagül, "II. Abdülhamid Dönemi Tiyatro Sansürü: ... Ve Perdeler Sansürle Açıldı", *Toplumsal Tarih*, S.. 63, Mart 1999, ss. 36-43.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 26. B., Aydın Kitabevi, Ankara 2010.

Firidinoğlu, Nilgün, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Yardımlaşma ve Tiyatro (1870-1907)", *Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölümü Dergisi*, S.: 22, 2013/1, ss. 19-40.

Georgeon, François, *Osmanlıdan Cumhuriyete İstanbul'da Ramazan*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

Gürpınar, Hüseyin Rahmi, "Müslüman Mahallesi'nde Bu İş Olur mu?", *İki Hödüğün Seyahati*, Özgür Yayınları, İstanbul 2015.

Karaboğa, K., *Geçmişten Günümüze İstanbul Tiyatroları-I (Suriçi İstanbul'u, Bakırköy ve Çevresi)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

Kenanlı, Gülru, *İstanbul'da İlk Tiyatro Yapıları ve Taksim Sahnesi Örneği*, Y.L. Tezi, YTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2009.

Koçu, Reşad Ekrem, "Eski Ramazanların Gözde Eğlence Yeri: Direklerarası", *Hayat Tarih Mecmuası*, S.:10, 1974, ss. 64-65.

Mamalı, Taybuğa, "Geç Osmanlı İstanbul'unda Tiyatrolar ve Denetim", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 2020, ss. 16-22.

Mazak, Ferda, "Eski Bir. Kültür Adası Olarak Direklerarası", 3. *Uluslararası Tarihi Yarımada Sempozyumu*, İstanbul 2008, ss. 176-185.

Nagata, Yuzo, "Son Dönem Osmanlı İstanbul'unda Tiyatro", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 19. sayı [Prof. Dr. Mücteba İlgürel'e Armağan], İstanbul 2008, ss. 327-346.

Öner, Aybüke, *Toplumsal Etkenler Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Temsil Salonlarının Mimari Analizi (1923-1950)*, Y. L. Tezi, Kocaeli Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Kocaeli 2023.

Sevengil, Refik Ahmet, *Türk Tiyatrosu Tarihi*, Alfa, İstanbul 2015.

Şenyurt, Oya, *Mimarlık Ortamında Çekişmeler: Osmanlı'nın Son Dönemlerinde İnşaat Alanındaki Şikâyetler ve Müdahaleler*, Cinius Yayınevi, İstanbul 2021.

Tızlak, Fahrettin, "Sultan II. Abdülhamid'in Tiyatro Oyunlarına Müdahalesi", *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi*, C.. 1, YTÜ, İstanbul 2022, ss. 149-172.

Töre, Enver, "Osmanlı'da Tiyatro", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 1, İstanbul 2000, ss. 209-218.

Tuncay, Rauf, "Türk Tiyatro Tarihi Belgeleri", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, S.. 8, 1968, ss. 85-90.

Umur, Suha, "Abdulaziz, Beyoğlu ve Naum Tiyatrosu", *Milli Saraylar*, 1993, ss. 74-85 .

Uslu, Mehmet Fatih, "İstanbul'da Modern Tiyatronun Doğuşu ve Gelişimi", *Antik Çağ'dan 21. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C.. 7, İstanbul 2015, ss. 528-539.

Ülkütaşır, M. Şakir, "Eski İstanbul Ramazanlarında Laleli, Divanyolu, Direklerarası Gezinti (Piyasa) ve Eğlenceleri (Halk temaşası)" 1, *Sivas Folkloru Aylık Folklor Dergisi*, S.: 65, 1978, ss. 3-5.

Arşiv Belgeleri (Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA])

BEO., Bâb-ı âli Evrak Odası

DH.EUM.THR., Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemî

DH.EUM.VRK., Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Kalemî

DH.H., Dahiliye Hukuk

DH.MKT., Dahiliye Mektubi Kalemî

DH.MUİ., Dahiliye Muharebat-ı Umumiye İdaresi

HR.TH., Hariciye Tahrirat

MF.İBT., Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî

ŞD., Şurâ-yı Devlet

TFR.I.ŞKT., Rumeli Müfettişliği-Arzuahaller

Y.PRK.UM., Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı

ZB., Zabtiye Nezareti Evrakı.

Görsel Kaynakları

Görsel 1. Mustafa Gökmen, Eski İstanbul Sinemaları, İstanbul Kitaplığı Yayınları, İstanbul 1991.

Görsel 2. Yedigün, 1941, No: 425, s. 11.

Görsel 3. <http://www.eskiistanbul.net/tag/direkleraras%C4%B1/>. Erişim: 20 Nisan 2023.

Görsel 4. BOA., ŞD., Dosya no: 2976, Gömlek no: 59.

Görsel 5. II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, 91275-0041.

Görsel 6.
<https://kulturenvanteri.com/tr/yer/direklerarasi/#16/41.012867/28.95835>. Erişim: 20 Nisan 2023.

EARTHQUAKES AND ARCHAEOLOGICAL HERITAGE SITES: THE CASE OF FEBRUARY 6 EARTHQUAKES IN TURKEY

Aysun Topaloğlu UZUNEL*

Abstract

Earthquakes are among the most destructive disasters worldwide, and they have had a serious impact on many civilizations and cultural heritage sites throughout history. Archaeological sites, in particular, are highly vulnerable to the effects of earthquakes, which could threaten their integrity. Turkey is a home to numerous important archaeological heritage sites, but as being one of the countries with a high earthquake risk, these sites are also at risk of earthquake damage. The recent earthquake that occurred on February 6, 2023, was one of the most significant earthquakes to hit Turkey. The affected region has a long history of cultural continuity, and its archaeological sites have also been damaged from the earthquake. In this study, the effects of earthquakes on archaeological heritage sites are examined through open source data and it is aimed to evaluate the situation of archaeological heritage sites in the earthquake zone in the case of the February 06, 2023 Earthquakes.

Keywords: Archaeological Heritage Sites, Cultural Heritage, Disaster, Earthquake, Turkey.

DEPREMLER VE ARKEOLOJİK MİRAS ALANLARI: TÜRKİYE'DE 6 ŞUBAT DEPREMİ ÖRNEĞİ

Özet

Depremler dünya çapında en yıkıcı afetler arasındadır ve tarih boyunca birçok medeniyet ve kültürel miras alanı üzerinde ciddi etkileri olmuştur. Özellikle arkeolojik alanlar, bütünlüklerini tehdit edebilecek depremlerin etkilerine karşı son derece savunmasızdır. Çok sayıda önemli arkeolojik miras alanına ev sahipliği yapan Türkiye, deprem riskinin yüksek olduğu ülkelerden biri olarak bu alanların depremden zarar görme riskiyle de karşı karşıyadır. Son olarak 6 Şubat 2023 tarihinde meydana gelen deprem, Türkiye'yi vuran en önemli depremlerden biri olmuştur. Depremden etkilenen bölge uzun bir kültürel süreklilik geçmişine sahiptir ve arkeolojik alanları da depremden zarar görmüştür. Bu çalışmada, depremlerin arkeolojik miras alanları üzerindeki etkileri açık kaynak veriler üzerinden incelenmiş ve 06 Şubat 2023 Depremleri özelinde deprem bölgesindeki arkeolojik miras alanlarının durumunun değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Afet, Arkeolojik Miras Alanları, Deprem, Kültürel Miras, Türkiye.

Introduction

"Cultural heritage" or simply "heritage" is a concept that refers to the entities created by previous generations and considered to possess universal values. It encompasses all tangible and intangible assets that reflect the ever-changing values, beliefs, knowledge, and traditions of people, which have been passed down from the past to the present. According to UNESCO, heritage

* Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, e-posta: atuzunel@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4252-7380

constitutes our legacy and cultural identity that we transmit to future generations (Vecco, 2010).

Cultural heritage can broadly be categorized into two major branches: Tangible Cultural Heritage and Intangible Cultural Heritage. Tangible Cultural Heritage includes various assets of cultural and natural heritage, such as monuments, symbolic, historical, artistic, aesthetic, ethnological, anthropological, scientific, and social significance, as well as groups of buildings, sites, museums, caves, and industrial heritage (UNESCO, 2020; Bellet, 2020). Cultural heritage is not only limited to monuments, structures, and architectural ensembles but is also recognized as an important means for contemporary societies to form their cultural potential, contribute to the reevaluation of cultures and identities, and facilitate the transmission of experiences, skills, and knowledge between generations. Archaeological heritage constitutes a significant component of cultural heritage.

Archaeological heritage sites are cultural assets that bear the traces of the past and allow people to understand the respective periods and cultures through the interpretation of these traces. According to the International Council on Monuments and Sites (ICOMOS) Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage (1990), "Archaeological Heritage" encompasses all material remains, including abandoned structures, sites on land and underwater, obtained through archaeological methods, which encompass every type of trace of human presence and reflect all forms of human activities, as well as associated cultural materials (ICOMOS, 1990).

UNESCO, an organization dedicated to the preservation of cultural heritage, adopted the Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage during its General Conference in 1972. With this Convention, the creation of the World Heritage List, which enables the identification and protection of sites of cultural and/or natural significance worldwide, was initiated (UNESCO, 1972). Since 1972, entries have been recorded in the list. As of May 2023, the World Heritage List includes 1,157 cultural heritage sites from 167 countries (UNESCO, 2023a).

In accordance with Article 11(4) of the Convention, UNESCO began the creation of the List of World Heritage in Danger in 1978. The List of World Heritage in Danger is recognized as a list that emphasizes the at-risk status and the need for international conservation measures of cultural and natural heritage sites. This list serves as a significant tool for the preservation and sustainability of world heritage. The list is a part of the World Heritage Convention adopted in 1972. Its purpose is to identify cultural and natural areas under threat, promote conservation efforts worldwide, enhance international cooperation, and ensure the sustainability of these areas. For a site

to be included in the List of World Heritage in Danger, it must meet one or more of the criteria for inscription on the World Heritage List. These criteria include the site's exceptional cultural or natural value, its vulnerability, the risk of irreversible loss, and the need for international cooperation in its protection. The process of inclusion in the List of World Heritage in Danger is conducted by the national commissions of member states and UNESCO. To be considered for inclusion, a site must be nominated by the state and undergo a detailed application process. This process involves the evaluation of the site's value, the nature of the threats it faces, and the conservation efforts implemented. Sites included in the List of World Heritage in Danger are exposed to various threats, including natural disasters, climate change, urban development, armed conflicts, tourism pressures, and human impacts. To protect these areas, various conservation measures are taken, such as international cooperation, resource allocation, education, and awareness campaigns. The List of World Heritage in Danger plays a crucial role in identifying and safeguarding at-risk cultural and natural heritage sites, ensuring their preservation for future generations (UNESCO, 2019). The number of properties included in the List of World Heritage in Danger has been increasing steadily since the 1970s, and as of May 2023, it includes 55 cultural heritage sites, including 39 archaeological heritage sites (Fig.1), (UNESCO, 2023b).

Archaeological heritage sites, like other cultural heritage sites, are increasingly at risk of being lost forever (ICOMOS, 2000). The excavation and subsequent preservation of archaeological heritage sites involve certain challenges. The creation of a "future for the past" in archaeological heritage sites is threatened by factors such as inadequate identification, lack of documentation and inventory, insufficient registration, illegal excavations, illicit trafficking of antiquities, issues with securing financial resources, lack of education, awareness, and consciousness, insufficient expert personnel, and more (Topaloğlu Uzunel, 2023).

Registration Date	Country	Archaeological Heritage Sites
1986	Peru	Chan Chan Archaeological Zone
2001	Egypt	Abu Mena
2002	Afghanistan	Jam Minaret and Archaeological Remains
2003	Afghanistan	Cultural Landscape and Archaeological Remains of the Bamiyan Valley
2003	Iraq	Ashur (Qal'at Sherqat)
2007	Iraq	Samarra Archaeological City
2013	Syria	Ancient City of Aleppo
2013	Syria	Ancient City of Bosra
2013	Syria	Ancient City of Damascus
2013	Syria	Palmyra
2013	Syria	Ancient Villages of Northern Syria
2015	Iraq	Hatra
2016	Libya	Archaeological Site of Cyrene
2016	Libya	Archaeological Site of Leptis Magna
2016	Libya	Archaeological Site of Sabratha
2016	Libya	Rock Art Sites of Tadrart Acacus
2023	Yemen	Landmarks of the Ancient Kingdom of Saba, Marib

Fig. 1. Archaeological heritage sites included in the List of World Heritage in Danger (UNESCO, 2023c; Topaloğlu Uzunel, 2023, Şek3.4).

Turkey adheres to the definitions of cultural heritage and archaeological heritage in the international conventions, guidelines, and regulations it has accepted. Moreover, national laws in Turkey also define cultural and archaeological heritage. In the decision "No. 658 Archaeological Sites, Conservation and Usage Conditions (1999)" of the High Council for the Conservation of Cultural and Natural Assets, which is affiliated with the Ministry of Culture and Tourism, an archaeological site is defined as "settlements and areas containing all types of cultural assets that reflect the underground, aboveground, and underwater products of ancient civilizations that have existed from the beginning of humanity to the present, as well as the social, economic, and cultural characteristics of the eras they lived in" (KTB, 1999). The same decision also specifies the conservation and usage conditions for archaeological sites. Archaeological sites are classified into three degrees of protection (KTB, 1999); I. Degree Archaeological Site, II. Degree Archaeological Site, and III. Degree Archaeological Site, based on their importance and characteristics. According to the statistical data of the Ministry of Culture and Tourism on archaeological sites, as of 2023, there are a total of 23,632 registered sites in our country, including 22,898 archaeological sites (KTB, 2020)¹. Archaeological sites constitute the largest percentage, accounting for 97% of the registered sites.

¹ Within these protected areas there are 80 sites categorized as archaeological-urban sites, archaeological-historical sites, and archaeological-historical-urban sites, forming a group known as Mixed Heritage Sites.

As of November 2022, Turkey has 19 properties listed on the World Heritage List, which was decided upon and put into practice in 1972 (UNESCO, 2020b). Out of these properties, 12 are archaeological heritage sites, and two are mixed (archaeological + natural) heritage sites. In addition to these heritage sites included in the UNESCO World Heritage List by the World Heritage Committee, there is also a Tentative List consisting of heritage sites that are proposed for the nomination but have not yet completed the candidacy process. Turkey's Tentative List includes a total of 84 candidate heritage sites, of which 77 are cultural, 4 are mixed, and 3 are natural (UNESCO, 2020c). There are no cultural heritage sites from Turkey on the List of World Heritage in Danger.

The protection of cultural heritage sites and cultural assets in our country is regulated and monitored through legal arrangements. Cultural assets are considered state property. Article 63 of the Constitution (Protection of Historical, Cultural, and Natural Assets) defines the preservation of historical, cultural, and natural assets and values as the responsibility of the state (1982 Constitution, Article 63). In this context, the official responsibility for the preservation of cultural assets is assumed by the Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Turkey. The Ministry is stated to take protective, supportive, and incentive measures for the preservation of cultural assets (Law No. 2863, Article 10). The Ministry carries out the tasks of identification, registration, and protection of existing cultural assets in our country through its central and provincial organizations. As the first stage of cultural heritage conservation, cultural assets are documented, registered, and declared as protected areas. The primary law that is currently in effect regarding this matter is the Law on the Protection of Cultural and Natural Assets, numbered 2863².

Archaeological heritage sites are evidence of the identity, diversity, and social and cultural life of the places where they are located. They were formed over thousands or hundreds of years. Throughout this long historical process, they have been exposed to numerous disasters. The disasters experienced by archaeological heritage sites can be categorized into two groups: *"disasters experienced during their respective periods"* and *"disasters experienced after being transformed into archaeological heritage sites"*.

² With the Decree Law No. 648 dated August 17, 2011, the Law No. 2863 on the Protection of Cultural and Natural Assets was amended and natural protected areas were taken from the authority of the Ministry of Culture and Tourism and given to the authority of the Ministry of Environment and Urbanization (Yazman 2012; Official Gazette 2011). The name of the Ministry of Environment and Urbanization was changed to 'Ministry of Environment, Urbanization and Climate Change' by Presidential Decree No. 85 published in the Official Gazette No. 31643 dated October 29, 2021 (ÇŞB, 2023).

Disasters experienced during the respective periods of archaeological heritage sites refer to disasters that negatively affected the settlements and their inhabitants during that period. Natural disasters such as earthquakes, fires, floods, and human-induced disasters such as wars, conflicts, and invasions have caused various damages to the areas we now define as archaeological heritage sites. Disasters such as the complete or partial abandonment of settlements, the end or interruption of cultural layers in settlements, or the relocation of settlements have led to different reactions in the settlements (Topaloğlu Uzunel, 2023).

It is known from inscribed sources that the authorities of the respective emperors or rulers and/or benefactors provided assistance to settlements after disasters, particularly earthquakes, and supported the return of settlements to their daily lives. The Byzantine writer Procopius criticizes emperors who did not act in this manner, mentioning that some emperors exempted settlements from taxes after disasters (Prokopios, 2019).

When past disasters in archaeological heritage sites are examined from a contemporary scientific approach, it is understood that these disasters have a "*Disaster Documentation Value*". When the disasters experienced by archaeological heritage sites are evaluated in terms of their Disaster Documentation Value, it is apparent that disasters have been the most influential factor in the formation of archaeological remains. H. Stovel (1998) explains the connection between archaeological heritage sites and disasters as follows: "*Archaeological sites may best be understood to be in their present condition as the result of past disasters or neglect, and so their care should be seen in a long-term perspective* (Stovel, 1998)". The Disaster Documentation Value signifies that the disasters experienced by settlements constitute a turning point in the chronological process of the settlements. The traces of the encountered disasters are evaluated scientifically and serve as reference points in the establishment of the historical process of the settlements, including the concepts of "Terminus Postquem" and "Terminus Antequem"³. After disasters occur in settlements, the abandoned or forcibly abandoned remains are unearthed through excavations.

Just like in the past, *archaeological heritage sites continue to experience disasters even after being transformed into archaeological heritage sites*. Anatolia, which has been home to many civilizations, has a high number and diversity of cultural assets. With the advancements of the modern world, archaeological heritage sites are increasingly affected by a growing number of natural and

³ It is a method of dating artifacts whose date of inscription or construction is not known by utilizing events whose time and date are known. Terminus Antequem (taq) is used to indicate that it cannot be dated before a certain event and Terminus Postquem (tpq) is used to indicate that it cannot be dated after a certain event.

human-induced disasters. Protecting archaeological heritage from the threat of extinction is more challenging than ever in today's world. In our country, like in the rest of the world, in addition to natural disasters, infrastructure projects such as road and bridge construction, dam construction, metro lines, and other projects required by contemporary life pose a significant threat to cultural assets and archaeological sites that may not even be known to exist yet (Ahunbay, 2010). Archaeological heritage sites are vulnerable to damage in the present day due to natural disasters such as earthquakes, fires, floods, as well as human-induced disasters such as wars, conflicts, and invasions. Among these disasters, earthquakes can be considered the most devastating for archaeological heritage sites located on or near fault lines.

Effects of Earthquakes on Archaeological Heritage Sites

Earthquakes pose a significant threat to a large number of archaeological heritage sites across the globe. Countries such as Turkey, Greece, Italy, Iran, Iraq, Syria, Israel, Egypt, Georgia, Azerbaijan, the Philippines, Indonesia, China, Mexico, Caribbean countries, Chile, Peru, Venezuela, Bolivia, Haiti, and many others possess a rich cultural heritage and are characterized by high seismicity (Fig.2), (Palumbo 2000). Therefore, cultural assets in these countries are also at risk from earthquakes (Fig.3), (Neykova 2018).

Earthquakes result in loss of life and injuries in the areas where they occur and have adverse impacts on social, economic, and cultural aspects of life. They can also cause damage to the living spaces of communities and cultural heritage sites/assets, which are the collective memory of society. The effects of earthquakes on cultural heritage can be evaluated directly or indirectly. The damages that earthquakes can cause to cultural heritage structures are categorized as structural and non-structural damage.

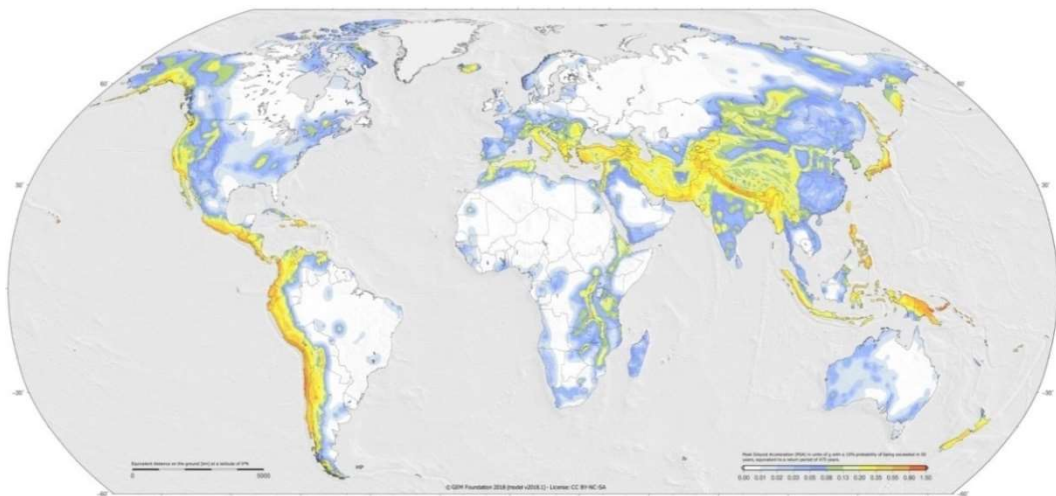

Fig. 2. World Earthquake risk map. Earthquake risk map of the world

(GEM Foundation 2022).

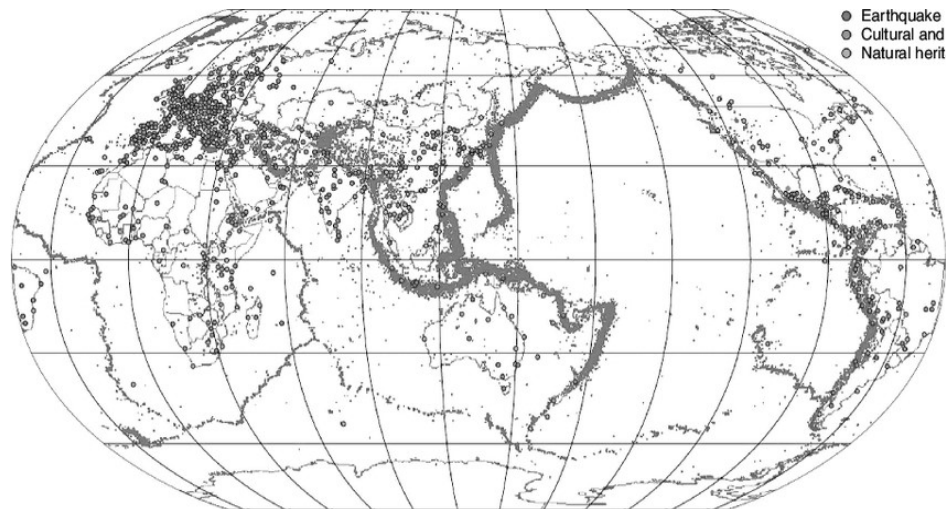

Fig. 3. Earthquake risk map of UNESCO World Heritage Sites (GEM Foundation 2022).

Structural damages may include:

- Collapse of walls and unreinforced vertical components.
- Disconnection and detachment of horizontal and vertical connection elements.
- Lateral and permanent displacement of structural components.
- Formation of structural cracks in elements that absorb lateral forces.
- Decreased resistance to aftershocks.

Non-structural damages may include:

- Objects and collections being crushed by collapsing structural components.
- Toppling of unsecured objects.
- Displacement of freestanding objects.
- Damage to suspended items.
- Blockage or disruption of service supply lines (water, sewage, electricity, telephone, fuel, etc.), which can increase the risk of secondary damage from fire or water.
- Damage to alarms, early warning systems, and communication systems, causing delays in effective intervention.
- Damage or loss of humidity and temperature monitoring and control systems in museums, collections, and galleries.
- Obstruction of access routes, entrance gates, and areas due to fallen trees and damaged landscape elements.
- Prevention of access by emergency intervention vehicles to threatened or damaged areas.

— Hindrance or delay of effective intervention due to all these effects (Topaloğlu Uzunel, 2023).

In addition to the mentioned structural and non-structural damages, the following damage risks should also be included in the list of damages caused by earthquakes to archaeological heritage sites:

- Soil liquefaction, which can occur under certain conditions and lead to soil instability and settlement of structures, resulting in collapse and failure.
- The risk of secondary damage from flooding due to dam failures during earthquakes can increase.
- Unstable elements such as loose wall fragments can topple or get damaged.
- Landscape elements such as trees, fences, and informative signs, warning boards, etc., can fall onto the ruins.
- Access roads within the site or connecting the site to other areas can be damaged.
- Previously unidentified archaeological areas can be exposed after an earthquake.
- Previously known/registered archaeological sites can be buried under soil, structures, or debris after an earthquake (Stovel, 1998), (Topaloğlu Uzunel, 2023).

In addition to the aforementioned risks, the occurrence of earthquake-induced damages in the vicinity or within the settlement where the archaeological heritage site is located will increase secondary risks. Damage to infrastructure systems and transportation infrastructure will hinder emergency communication, effective mobility, and access of emergency response vehicles to threatened or damaged areas (Stovel, 1998).

In the 21st century, it is observed that earthquake disasters are occurring more frequently and with a wider impact (EM-DAT 2019; EM-DAT 2020; EM-DAT&CRED 2021). Recent disasters have caused significant damage to cultural heritage assets of earthquake-prone societies. The Kobe earthquake in Japan on January 17, 1995, with a magnitude of 7.3 JMA, resulted in the destruction and severe damage to the region's lightly constructed buildings made of wood and bamboo with thin plaster. The 1997 Assisi earthquake in Italy, the earthquake in the ancient city of Bam in Iran in 2003, and the earthquakes that affected the Prambanan Temple in Indonesia in 2006 are examples of recent disasters that have caused damage to cultural heritage. The L'Aquila earthquake in Italy on April 6, 2009, with a magnitude of 6.3, resulted in 308 injuries, the displacement of 25,000 people from their homes, and damage to more than 10,000 buildings. Serious damages and collapses were observed in the region's rubble-cut stone

and brick masonry structures due to seismic shaking (Rota & Castrillion, 2015). In the Nepal earthquake on April 25, 2015, with a magnitude of 7.8, there were 8,844 fatalities, more than 22,000 injuries, and 8 million people affected. Many historic monuments, temples, libraries, archive buildings, and collections in the Kathmandu Valley, listed as a World Heritage site, were damaged.

Turkey - February 6, 2023 Earthquakes

Anatolia, which is known as the land of ancient civilizations and possesses a rich cultural heritage, is located at the intersection of three tectonic plates and has been prone to strong and influential earthquakes throughout history. The intersection of the Eurasian, African, and Arabian Plates corresponds to the southeastern part of Anatolia. Following the Ölüdeniz Fault, which is formed by the movements of the African and Arabian Plates, there are the Eastern Anatolian and Northern Anatolian Fault Lines. Anatolia is situated in a highly active seismic zone in terms of seismology (Engin, 2023). This seismic activity has caused major earthquakes and shaped the region over geological timescales.

On February 6, 2023, at 04:17 local time, a magnitude 7.7 earthquake with its epicenter in Sofalaca-Şehitkamil-Gaziantep occurred, followed by a second earthquake with a magnitude of 7.6 and its epicenter in Ekinözü-Kahramanmaraş at 13:24 on the same day. According to the Disaster and Emergency Management Authority (AFAD), the depths of these earthquakes were measured as 8.6 km and 7 km, respectively (AFAD 2023; Tanırcaan-Eken 2023). Post-earthquake investigations conducted through geophysical, seismological, and geodetic research, based on earthquake records obtained from national and international seismic centers and relevant institutions, as well as Global Navigation Satellite Systems (GNSS) and Global Positioning System (GPS) data, revealed that three different fault segments moved consecutively during the earthquake with a magnitude of 7.7 (Mw). It was observed that displacement (throw) of up to 7 meters occurred along the fault during these movements (Eyioğan, 2023). On February 8, 2023, a state of emergency was declared for a period of three months in the provinces of Adana, Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Hatay, Kahramanmaraş, Kilis, Malatya, Osmaniye, and Şanlıurfa under the Extraordinary State of Emergency Law No. 2935, due to the natural disaster (Official Gazette, 2023). With the addition of Elazığ to the state of emergency decision, the number of affected cities reached 11 (Laleoğlu 2023). The widespread catastrophe affected a vast geographical area, resulting in 50,783 fatalities, the destruction of 57,029 homes, damage to 24,921 homes (Bianet 12 Şubat 2023), and the displacement of a significant portion of the population, with 14 million people being affected and forced to leave their homes (Wikipedia, 2023; İTÜ, 2023; Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023). More

than 2,400 aftershocks occurred in the earthquake zone. Among the initial aftershocks was a magnitude 6.4 earthquake with its epicenter in Nurdağı-Gaziantep (Oyguç, 2023), and the Hatay Earthquake with a magnitude of 6.4 on February 20, 2023 (Mimarlar Odası, 2023), which further exacerbated the destruction in the disaster-stricken area (Tanırca- Eken, 2023).

The earthquakes on February 6 affected a wide area encompassing Southeastern Anatolia, Eastern Anatolia, Central Anatolia, and the Mediterranean regions, which are rich in cultural heritage (AFAD, 2023) (Fig. 4). A total of 11 cities in these regions have been affected. Within the extensive area covering Adana, Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Hatay, Kahramanmaraş, Kilis, Malatya, Osmaniye, Şanlıurfa, and Elazığ, many cultural assets have suffered damage or been destroyed (Mimarlar Odası, 2023). Four World Heritage Sites are located within the impact area: Mount Nemrut, Göbeklitepe, Diyarbakır Fortress and Hevsel Gardens Cultural Landscape, and Arslantepe Mound (UNESCO, 2020c). Additionally, there are 3,715 archaeological sites and 7,987 registered immovable cultural properties within the affected area (ICOMOS, 2023). The report prepared by ICOMOS Turkey National Committee emphasizes the presence of numerous unregistered but culturally significant structures, examples of the rural and urban fabric, landscape areas, and archaeological sites requiring protection, in addition to officially registered sites. It highlights that monumental structures and some examples of civil architecture have suffered severe damage, partial or complete collapse, and significant losses in their components. It is noted that "previously covered archaeological layers have become visible as a result of the collapse of structures built on top of them." In multi-layered settlement centers affected by the earthquake, it is stated that new discoveries and assessments will be necessary within the scope of urban archaeology (ICOMOS, 2023).

Following the earthquake disaster, the Ministry of Culture and Tourism was the first to gain access to the area and oversee museums and monumental structures. In statements made by officials from the Ministry of Culture and Tourism, it was emphasized that the ministry is an old and established institution, and Turkish museology has been tested multiple times by natural disasters, invasions, and wars. It was noted that during the First and Second World Wars, artifacts were removed from museums and stored in various locations in Turkey to protect them from bombings. The year 2019 witnessed the testing of the field of museology with the COVID-19 pandemic, followed by fires and earthquakes. It was stated that in the 21st century, museums have been renovated with state-of-the-art technology and smart systems. Storage facilities, exhibition halls, and display cases have been constructed and

reinforced to withstand disasters, and artworks have been securely fastened in exhibition cases (Coskun 2023a; Coskun 2023b).

In the aftermath of the earthquakes on February 6, 2023, the Ministry of Culture and Tourism successfully implemented the Emergency Action Plan for Disasters. It was stated that within the framework of the action plan, the responsibilities of each team member and their assigned locations were predetermined, and the teams ensuring safety arrived at the earthquake-stricken area. Damage assessment activities began on the first day of the earthquakes, and on the second day, areas and archaeological sites listed on the UNESCO World Heritage List were inspected. It was reported that damage occurred at the Malatya Aslantepe Mound, a UNESCO World Heritage site, with sliding of some adobe walls and collapse of the upper roof structure (Fig. 5), (Ersoy, 2023). Partial crumbling was detected in the bastions of Diyarbakır Fortress (Fig. 6a-b). While it was noted that Adıyaman Nemrut Tumulus remained undamaged (TRT Haber 2023; Coskun 2023b), it was mentioned that a column toppled at Karakuş Tumulus in Adıyaman (Fig. 7a-b), (Arkeolojik Haber, 2023a; Coskun 2023b). The relief block known as the "Handshake Scene," located on the fallen column, was immediately protected at the Adıyaman Museum in the early days after the earthquake. Partial collapses occurred on the walls of Gaziantep Castle (Fig. 8a-b), (Arkeolojik Haber, 2023b). Adıyaman Kahta Castle and Arsemia archaeological site suffered partial damage, and the bastions of Ravanda Castle in Kilis-Polateli collapsed (Engin, 2023). The gate of the Kale (Castle) on Örtülü Höyük in Gaziantep-İslahiye was destroyed (Başgelen, 2023). It was stated that among the 29 museums in the earthquake-stricken region, only Hatay Archaeology Museum experienced structural damage to one of its blocks (Coskun, 2023b).

On February 24, 2023, a meeting of the Scientific Advisory Board for the Hatay Cultural Heritage Conservation Project was held. The decisions made during this meeting included the mobilization of experts in their respective fields, the establishment of a "Disaster Excavation Directorate" to carry out rescue operations in the debris of collapsed cultural assets, the safe removal of debris from cultural assets to clear pathways, the relocation and preservation of remains belonging to the cultural assets that constitute the debris, to be used in future restoration projects, the development of a roadmap and the determination of principles to be implemented within this roadmap, the establishment of a joint operation center between the General Directorate of Cultural Heritage and Museums and the General Directorate of Foundations, and the gathering of the Advisory Board and the Scientific Board at the operation center. Due to the multi-layered cultural structure of Hatay, it was emphasized that a new regulation and roadmap should be implemented for

Hatay archaeology and excavation works would be conducted in newly discovered archaeological sites (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023). On March 1, 2023, a consultation meeting was held between the Ministry of Culture and Tourism and representatives of ICOMOS TR, ICORP, TMMOB, and professional chambers regarding immovable cultural assets in the earthquake-affected provinces (Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2023). To generate financial resources for the maintenance, repair, and other requirements of cultural assets in the disaster-stricken area, a call was made to increase donations and assistance, stating that "any and all in-kind and cash donations and expenses made for the maintenance, repair, preservation, surveying, restoration, and restitutions of immovable cultural assets covered under Law No. 2863 will be 100% tax-deductible" (Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2023).

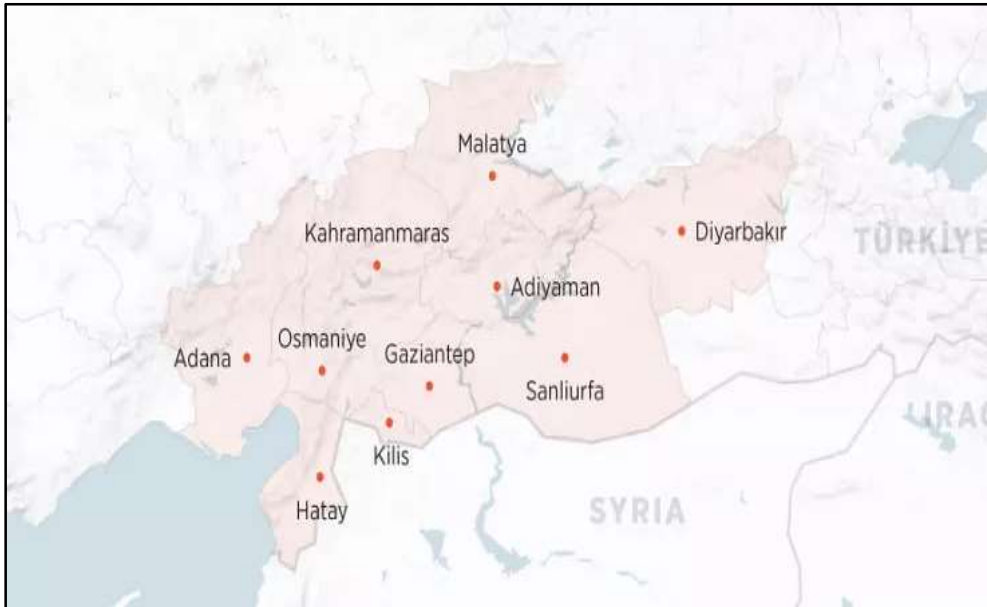

Fig. 4. Provinces affected by the February 06, 2023 earthquakes (Euronews, 2023).

Fig. 5. Arslantepe mound (Arkeolojik Haber, 2023).

Fig. 6. a-b. Diyarbakır Castle, after the February 06, 2023 earthquake (Arkeofili, 2023).

Fig. 7. a-b. Adiyaman-Karakus Tumulus before and after the February 06, 2023 earthquake (Arkeolojik Haber, 2023b).

Fig. 8. a-b. Gaziantep Castle, after the February 06, 2023 earthquake (Arkeolojik Haber, 2023).

Evaluation and Suggestions

Cultural heritage has encountered numerous disasters over an extended period, profoundly impacting its formation. Similarly, archaeological heritage

sites, a significant component of cultural heritage, have been adversely affected by disasters, especially earthquakes. The points at which archaeological sites can be affected by earthquakes, after they have transformed into heritage areas, can be categorized as follows:

- *Structural Damages*: Archaeological sites consist of structures built using construction techniques from historical periods. It is likely that the static condition of these structures has weakened over time. During an earthquake, significant damage can occur due to structural vulnerabilities. Walls may crack, ceilings may collapse, or stone blocks may fall. This situation can negatively impact the integrity and aesthetic value of the heritage sites.
- *Imminent Collapse*: Some archaeological structures may face the imminent danger of complete collapse during earthquakes. Works that have already had weakened structural integrity due to natural disasters and human interventions over the years can be permanently lost in the event of an earthquake. This situation can lead to an irretrievable loss for cultural and historical heritage.
- *Conservation and Restoration Efforts*: Conservation and restoration efforts are of great importance in protecting archaeological sites from earthquakes. It is necessary to strengthen and make the structures resilient against earthquake risks. Additionally, the repair and restoration of damaged areas are crucial. These efforts can better prepare heritage sites for future earthquakes.
- *New Archaeological Sites Revealed After the Earthquake*: Archaeological sites that are entirely underground, undiscovered, undocumented, and lacking in information can be revealed following an earthquake disaster. In the aftermath of an earthquake, a previously unexplored archaeological site, which has suffered damage and increased fragility under challenging conditions, becomes a new situation that requires analysis and urgent intervention. Archaeological sites uncovered after earthquakes often sustain physical damage. Therefore, it is necessary to protect and document these sites under difficult post-disaster conditions. Additionally, when formulating post-disaster urban planning, consideration should be given to the archaeological sites unearthed after earthquakes in order to develop appropriate strategies.
- *Increasing Funding and Resources*: Sufficient funding and resources are crucial for the preservation of archaeological heritage. More resources need to be allocated at the national and international levels. These resources can be utilized for conservation and restoration projects,

ensuring long-term sustainable preservation of archaeological heritage for future generations.

- *Raising Awareness in the Community:* Increasing awareness among the public about the importance of archaeological heritage and earthquake risks is essential. Education and awareness campaigns can enhance the sensitivity of the community towards archaeological heritage and contribute to conservation efforts. It is particularly important to focus on awareness activities among youth and local communities.

Minimizing the adverse effects of earthquakes on archaeological heritage requires a comprehensive approach. Conservation efforts encompassing various stages, including robust restoration projects, adequate funding, and increasing public awareness, contribute to the sustainable preservation of archaeological heritage and its transmission to future generations.

Recommendations for future research directions for potential researchers interested in examining this research trend:

- *Assessing the Seismic Vulnerability of Archaeological Sites:* Research should be conducted to assess the seismic vulnerability of archaeological sites in earthquake-prone regions. Taking into account factors such as site location, geological conditions, structural stability, and previous earthquake impacts, such studies can provide valuable insights into understanding the susceptibility of archaeological heritage to seismic events.
- *Risk Management Studies:* Developing and improving risk management strategies for the conservation and management of archaeological sites in earthquake-prone areas is an important area of study. Research should focus on hazard mapping, emergency response planning, and the development of protocols for post-earthquake damage assessment and mitigation.
- *Advancement of Site Assessment Techniques:* Advanced non-destructive evaluation techniques should be explored and utilized for assessing the structural integrity and damage condition of archaeological structures and artifacts following earthquakes. These may include techniques such as ground-penetrating radar, laser scanning, and infrared thermography, which can provide detailed information without causing harm to the archaeological remains.
- *Collaboration:* Interdisciplinary collaboration among archaeologists, architects, seismologists, engineers, and other relevant professionals should be encouraged to develop comprehensive strategies for reducing earthquake risk and preserving heritage. Joint research initiatives can

contribute to the development of innovative methodologies and tools for assessing, monitoring, and safeguarding archaeological sites.

- *Community Engagement and Stakeholder Relations*: The role of community engagement and stakeholders in earthquake resilience and the preservation of archaeological heritage should be investigated. Research should focus on raising public awareness, promoting community participation, and exploring measures that encourage collaboration among local communities, heritage organizations, and academic institutions.

Bibliography

AFAD, 06 Şubat 2023 pazarcık (Kahramanmaraş) - AFAD. (2023). https://depem.afad.gov.tr/assets/pdf/Kahramanmaras%20%20Depremleri_%20On%20Değerlendirme%20Raporu.pdf

Ahunbay, Z. (2010). Arkeolojik Alanlarda Koruma Sorunları Kuramsal ve Yasal Açılardan Değerlendirme. TÜBA-Ked 8/, 103-118.

Arkeofili (2023, 02.20)a. Tarihi Diyarbakır Surları, Depremde Zarar Gördü. Arkeofili. Retrieved May 3, 2023, from <https://arkeofili.com/tarihi-diyarbakir-surlari-depremdede-zarar-gordu/>

Arkeolojik Haber (2023, 02.20)a. Karakuş Tümülüsü'ndeki Tokalaşma Sütunu

Depremde Yıkıldı haberi. Retrieved February 2, 2023, retrieved from <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-karakus-tumulusundeki-tokalasma-sutunu-depremdede-yikildi-36369/>.

Arkeolojik Haber (2023, 02.12)b. Öncesi ve Sonrası İle Depremde Zarar Gören Tarihi Eserler. Retrieved: February 2, 2023, <https://www.arkeolojikhaber.com/galeri-oncesi-ve-sonrasi-ile-depremdede-zarar-goren-tarihi-eserler-1013/> adresinden alınmıştır.

Başgelen, N. Deprem Bölgesindeki tarihi miras Alanları ve Müzeler. Açık Radyo 95.0. <https://acikradyo.com.tr/altin-saatler/deprem-bolgesindeki-tarihi-miras-alanlari-ve-muzeler>

Bellet, B. (2020) Glossary. Glossary - International Council on Monuments and Sites. Retrieved: September 8, 2020, https://www.icomos.org/en/2016-11-10-13-53-13/icomos-and-the-world-heritage-convention-4#cultural_heritage adresinden alınmıştır.

Bianet 12 Şubat 2023, 6 Şubat depremleri “24 bin 921 binada yıkım ve hasar tespit edildi”. <https://m.bianet.org/bianet/yasam/274143-6-subat-depremleri-24-bin-921-binada-yikim-ve-hasar-tespit->

ICOMOS 2000, Heritage at risk. (n.d.).
https://www.icomos.org/public/risk/world_report/2000/risk2000.htm

ICOMOS (2023). Kültür Varlıkları ve Deprem: Görüş, Değerlendirme ve Öneriler, ICOMOS Türkiye Milli Komitesi, 1 Mart 2023. Retrieved: (2023, March 05).
<http://www.icomos.org.tr/?Sayfa=Duyuru&sira=111&dil=tr>

ITU. (2023). (rep.). 06 Şubat 2023 04.17 Mw 7,8 Kahramanmaraş (Pazarcık, Tükoğlu), Hatay (Kırıkhan) ve 13.24 Mw 7,7 Kahramanmaraş (Elbistan/Nurhak-Çardak) Depremleri Ön İnceleme Raporu, İstanbul, 2023. (pp. 1–140). İstanbul.

Kültür ve Turizm Bakanlığı-Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. (1999). <https://teftis.ktb.gov.tr/TR-263742/658-nolu-ilke-karari-arkeolojik-sitler-koruma-ve-kullanma-kosullari.html>.

Kültür ve Turizm Bakanlığı-Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. (2020, January 10). <https://kvmgm.ktb.gov.tr/>

Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2023, February 24). Büyük Afet Sonrası #hatay'da Zarar Gören kültürel varlıkların ihyası için Bakanımız @mehmetnuriesoy ile Akademisyenlerin Katılımıyla Hatay Kültürel Mirasını Koruma Projesi Bilimsel Danışma kurulu toplantısı düzenlendi. Hatay Arkeoloji Müzesiayrıntı☞ <https://t.co/yvrmwghuxh>
[pic.twitter.com/csn2psz8yk](https://twitter.com/csn2psz8yk) Twitter.
<https://twitter.com/TCKulturTurizm/status/1629193004949938178>

Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü. (2023, March 17). Afet Bölgesi Kazı Ekiplerimiz, Deprem Bölgesinde Enkaz Altında kalan Taşınır Eserlerle tahrip Olmuş Taşınmaz Parçalarını Belgeliyor ve Güvenli Bir şekilde müzelerimize naklediyor. Diyarbakır, Adana ve Hatay'Dan Bazı fotoğraflar. [Pic.twitter.com/39sifezea5](https://twitter.com/39sifezea5) Twitter.
https://twitter.com/muzeler_dairesi/status/1636715122885287939

Laleoğlu, B. (2023, February 28). Uluslararası Veriler Işığında 6 Şubat Depremleri. Kriter Dergi. Mart 2023, Year 7, 77. <https://kriterdergi.com/dosya-deprem-ve-afet-yonetimi/uluslararasi-veriler-isiginda-6-subat-depremleri>

Mimarlar Odası 6 Şubat 2023 Depremleri Tespit ve Değerlendirme Raporu Yayınlandı. www.tmmob.org.tr. (2023, 02. 23). Retrieved: 23. 02. 2023), <https://www.tmmob.org.tr/icerik/mimarlar-odasi-6-subat-2023-depremleri-tespit-ve-degerlendirme-raporu-yayimlandi>

Neykova S. 2018, Keep It or Lose It Preservation Strategies for Archaeological Sites, Technische Universität München Fakultät für Architektur

Lehrstuhl für Restaurierung Kunsttechnologie und Konservierungswissenschaft, M?nch.

R.A. Oyguc?, 6 ?ubat 2023 Kahramanmara? Depreminin Tarihi ve K?lt?rel Miras Etkilerinin Ara?tırılması, İT?.

Prokopios (2019). Bizans'ın Gizli Tarihi. İstanbul. Prokopios, 2019, Bizansın Gizli Tarihi, Çev. Orhan Duru, İstanbul.

Palumbo, G. 2000, "Threats and Challenges to Archaeological Heritage in the Mediterranean"Eds. J.M. Teut?nico & G. Palumbo, Proceedings Management Planning for Archaeological Sites, Greece. 3-12.

Rota, R. D., & Castrillion, F. (2015). Heritage And Catastrophes: Prevention, Emergency, Restoration and Transformation in 2009 l'Aquila Earthquake. Berlin.

Resmî Gazete Sayı: 20110817 (2011) Çevre ve ?ehircilik Bakanlığı'nın te?kilat ve g?revleri hakkında kanun h?k?m?nde kararname ile bazı kanun ve kanun h?k?m?nde kararnamelerde deği?iklik yapılmasına dair kanun h?k?m?nde kararname. (2023, May 6). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/08/20110817-1-1.htm>

Resmî Gazete Sayı : 32098. (2023). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2023/02/20230208-1.pdf>

Stovel, H. (1998). Risk preparedness: A management manual for world cultural heritage. ICCROM.

TC Strateji ve Bt?ce Ba?kanlığı (2023). (rep.). 2023 Kahramanmara? Ve Hatay Depremleri Raporu, Ankara, (pp. 9–16).

Tanrıcan, G., & Kaya Eken, T. (2023). (tech.). 6 ?ubat 2023 Mw7.7 Gaziantep, 6 ?ubat 2023 Mw.7.6 Kahramanmara?, 20 ?ubat 2023 Mw6.4 Hatay Depremleri ?n Değerlendirme Raporu (pp. 1–93).

TRT Haber (2023), <https://twitter.com/trthaber/status/1626630051465940994>

TRT Haber (2023, February 17). D?nya Mirası listesindeki Nemrut Dağı Milli Parkı depremde Hasar Almadı. [pic.twitter.com/DYEQQP2kiC](https://twitter.com/DYEQQP2kiC). Twitter. <https://twitter.com/trthaber/status/1626630051465940994>

UNESCO 1972, S?zle?mesi. (2022, 05.01). 1972 D?nya K?lt?rel ve Doğal Mirasın Korunması S?zle?mesi, Eri?im: 01.05.2022, <http://teftis.kulturturizm.gov.tr/TR,14269/dunya-kulturel-ve-dogal-mirasin-korunmasi-sozlesmesi.html>

UNESCO, 2019 List of world heritage in danger. UNESCO World Heritage Centre - List of World Heritage in Danger. <https://whc.unesco.org/en/danger/>

UNESCO. (2020)a, Cultural heritage, (2020, September 28). <https://uis.unesco.org/en/glossary-term/cultural-heritage>

UNESCO (2020)b Türkiye Millî Komisyonu. UNESCO Türkiye Millî Komisyonu. Ana Sayfa. <https://www.unesco.org.tr/Pages/125/122/UNESCO-D%C3%BCn%C3%BCn%C3%BCn-Miras%C4%B1-Listesi>

UNESCO (2020)c Türkiye Millî Komisyonu. Ana Sayfa. <https://www.unesco.org.tr/Pages/52/19/Somut-Olmayan-K%C3%BCn%C3%BCn-Miras-%C4%B0htisas-Komitesi>

UNESCO (2023)a World Heritage List. UNESCO World Heritage Centre. <https://whc.unesco.org/en/list/>

UNESCO (2023)b World Heritage List Statistics. UNESCO World Heritage Centre - World Heritage List Statistics. <https://whc.unesco.org/en/list/stat/#s7>

UNESCO (2023)c. World Heritage List Statistics. UNESCO World Heritage Centre - World Heritage List Statistics. <https://whc.unesco.org/en/list/stat>

Uzunel, A. T. (2023). Arkeolojik Alanlarda Afet Risklerinin Yönetimi İçin Bir Yöntem Önerisi, Yıldız Technical Universtiy,(thesis). İstanbul.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, (2023, February 24). [pic.twitter.com/fd7cpyglar](https://twitter.com/fd7cpyglar). Twitter. <https://twitter.com/VakiflarGM/status/1629166940219445253>

Vecco, M. (2010). A definition of cultural heritage: From the tangible to the intangible. *Journal of Cultural Heritage*, 11(3), 321–324.

Wikimedia Foundation. (2019, April 09). 2003 bam earthquake. Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/2003_Bam_earthquake

Wikimedia Foundation. (2023, May 6). 2023 kahramanmaraş depremleri. Wikipedia. https://tr.wikipedia.org/wiki/2023_Kahramanmara%C5%9F_depremleri

Yazman, D. Koruma, anıt ağaç altında kaldı! 12 Mayıs 2012. <https://www.arkitera.com/haber/koruma-anit-agac-altinda-kaldi/>

ŞAMANİZM'DE DOĞAYA YÜKLENEN ANLAM

İlker TÜRKMEN*

Yasin Mehmet SAYLAM**

Özet

Göçebe Bozkır Kültürünü hayat tarzı edinen Türkler için doğa her zaman vazgeçilmez bir unsur olmuştur. Doğa ile iç içe yaşayan ve her türlü ihtiyacını doğadan karşılayan bir toplumun inancı da buna göre şekillenecektir. Şamanizm inancının Türkler tarafından benimsenmesiyle birlikte doğaya birtakım kutsiyetler de atfedilmeye başlanmıştır. Türkler, doğada var olan dağ, ay, güneş, ağaç, taş ve su gibi varlıkların bir ruhunun (iyesinin) olduğuna inanarak onları canlı bir varlık olarak düşünmüşlerdir. Doğadaki varlıklara yılın belirli günlerinde kurbanlar kesip, onları hoşnut ettikten sonra, kendileri için huzur ve sağlık dilemeyi de ihmal etmemişlerdir. Bunun yanında doğanın zengin kaynaklarını hor kullanmayarak gelecek nesillere de doğaya karşı saygılı olmayı aşılama çabışmışlardır. Biz bu çalışmamızda Şamanizm inancını benimsemiş Türklerin doğadaki varlıklara karşı tutumunu ve ne tür inançlara sahip olduğunu çeşitli kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler ışığında değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Doğaya Saygı, Doğayla Uyum, Kam, Şaman, Şamanizm.

THE MEANING ATTRIBUTED TO NATURE IN SHAMANISM

Abstract

Nature has always been an indispensable element for the Turks, who got the Nomadic Steppe Culture as a lifestyle. The belief of a society that lives in harmony with nature and meets all its needs from nature will be shaped accordingly. With the adoption of the shamanist belief by the Turks, some sanctities have begun to be attributed to nature. The Turks believed that the existence in nature such as mountains, moon, sun, trees, stones and water had a soul (possession) and thought of them as living beings. After pleasing them by sacrificing sacrifices for the beings in nature on certain days of the year, they did not neglect to wish peace and health for themselves. In addition, they tried to instill respect for nature in future generations by not using the rich resources of nature with contempt. In this study, we will try to evaluate the attitude of the Turks who have adopted the belief of Shamanism towards the beings in nature and what kind of beliefs they have in the light of the information we have obtained from various sources.

Keywords: Harmony with Nature, Kam, Respect for Nature, Shaman, Shamanism.

Giriş

Şamanizm dünyanın dört bir yanında izlerine rastladığımız, insan, evren ve doğa ile ilişkisi olan en az insanlık tarihi kadar eskiye uzanan bir inanç sistemidir.¹ Kızılderili halklarından Okyanusya yerlilerine ve Afrika kabilelerine

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: turkmen_1987@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9193-9907

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, e-posta: yasin.saylam1@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6015-5918

¹ Mehmet Mandaloğlu, "Türk Kültür Çevresinde Şamanizm ve Şamanlık Meselesi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.3., Aralık, 2011, s. 111.

kadar uzanan bu ritüeller bütünü, her toplumda farklı tarzda kendini gösterir.¹ Şamanizm, bazı kaynaklarda din olarak nitelendiriliyor olsa da tam olarak bir din değildir. Merkezinde Şaman'ın bulunduğu bu inanç sistemine Şamancılık veya Kamcılık da denilmektedir. Sihir olduğu da düşünülen ve şaman adındaki din adamlarına bazı kaynaklarda sihirbaz denilen bu din, vecde (kendinden geçme, coşkunluk hâli) dayalı bir yapıya sahiptir.²

Türkler zaman içerisinde güçlenerek birçok bölgeyi hâkimiyeti altına almış ve Şamanizm inancı ile tanışmıştır. Samimi bir şekilde bu inancı benimseyen ve hayatının bir parçası haline getiren Türkler, Göçebe Bozkır Kültürü'nü de buna göre şekillendirmiştir. Türkler bu inancı öylesine benimsemişler ki zaman içerisinde kabul ettikleri diğer dinlerde de Şamanizm inancının felsefesi ve ideolojisi bir çırpıda silinip atılamamıştır. Bugün bile İslâm inancını benimsemiş olan Türklerde Şamanizm inancının izlerine hala rastlamak mümkündür.³

Şamanizm inancının Türkler tarafından benimsenmesiyle birlikte doğaya yüklenen birtakım kutsiyetler, bu inancın etkisi etrafında şekillenmeye başlamıştır. Şaman inancına sahip olanlara göre bütün dünyada bulunan varlıklar bir ruha sahiptir. Bu dine inananlar dağları, gölleri, ırmakları vb. unsurları “yer-su” olarak adlandırarak, canlı birer varlık olarak düşünmüşlerdir.⁴ İnanışa göre, yer-su olarak adlandırılan bu yerleri insanlar duygularıyla kavrayabildiği gibi kendisi de onun bir parçasını oluşturur. İnsanlar maddi hayatını sürdürebilmesi için gerekli olan hemen hemen tüm nesnelere bol bol veren yedi dağ ve denizi ile yer-su'dan tedarik eder.⁵ Şamanizm inancını benimsemiş olan Türklerin doğadaki dağ, ay-güneş, ağaç, orman, taş ve su gibi varlıklara karşı ne tür kutsiyetler yüklediğini, doğaya karşı ne kadar saygılı olduğunu, günümüz yaşantılarından da rahatlıkla görmekteyiz. Bu inanç sistemi Türk'ün benliğine öylesine sirayet etmiş ki binlerce yıldır farklı dinlere inansa bile izlerini atamamıştır.

¹ Marcel de Lima, *The Ethnopoetics of Shamanism*. Palgrave Macmillan, New York August 2014, s. 5.

² Harun Güngör, “Şamanizm”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 325.

³ Fuzuli Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021, s. 19. Günümüzde özellikle Akdeniz ve Ege bölgesindeki Toros Dağları'nda yaşayan Tahtacı Türkmenleri, günlük yaşamda, cenaze defin ritüellerinde, ağaçları kesme zamanlarının ayarlanmasında vb. ritüellerinde Şamanizm inancının izlerini sergilemektedirler. Ayrıca Bkz. Ahmet Kuşçi, *Orta Toros Tahtacıları (Tarih ve Kültür)*, İksad Yayınevi, Ankara, 2021, s. 94; Aydınca Er, *Tahtacı Türkmen Alevilerinin Gündelik Yaşamlarını ve Ritüellerini Mekân Üzerinden Okumak: Narlıdere Kültür Evi Örneği*, Karabük Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük, 2023, s. 54.

⁴ Abdülkadir İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Meteryaller ve Araştırmalar*, Altınordu Yayınları, Ankara, 2020, s. 51.

⁵ Wilhelm Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, (çev. Ahmet Temir vd.), Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 32.

1.Şamanizm’de Dağ Kavramı

Yer-su ruhlarının en önemli temsilcisi dağlardır. Şaman inancına sahip olan Türklerde dağa tapınma olayı Gök Tanrı ile ilişkilendirilmiştir. Hunların en eski vatanı olan Yeni-si-şan yahut Şan-din/tin-şan dağlarındaki Han-yoan dağında her yıl Gök Tanrı’ya karşı ibadetlerini yerine getirmek adına kurban sunmuşlardır. Hun hakanları Çin ile yaptıkları antlaşmaları Hun Dağı olarak adlandırılan yerde kurban keserek onaylamışlardır. Orta Asya’nın diğer kavimlerinin de kurbanlarını yüksek dağ tepelerinde sunulduğu bilgisini bize Çin kaynakları söylemektedir. Hunlar devrinden Altaylılara kadar devam eden şaman ayinlerinde dağ ile Gök Tanrı kültünün birbirleriyle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.⁶ Bunun sebebi ise eski Türklerin dağların Tanrı makamı olduğuna inanmasıdır. Yüksek dağ tepelerinin göğe yakın olması ve uzaktan bakıldığında mavi renkte görünmesi bu inancın Türklerde oluşmasına sebep olmuştur. Günümüzde bile hâlâ Tanrı Dağları’nın zirvesine Han Tengri denmesi bu varsayımı/düşünceyi doğrulamaktadır.⁷

Cüveynî tarafından aktarılan Uygur efsanesine göre, Uygurların saadet, mutluluk ve bolluk sağladığına inanılan mukaddes dağı vardır. Bu dağa “Kuttağ” ismi verilmiştir. Bu dağdaki bir taşın Çinliler tarafından götürülmesinden sonra Uygurların başına büyük felaketlerin geldiği söylenmiştir. Bugünkü Moğolistan’da bulunan Erdene- Ula Dağı hakkında da benzer rivayetler söylenmektedir.⁸

Oğuz Kağan destanında yer alan Or Tag ve Kür Tag dağlarının kültürümüzde ayrı bir yeri olduğu gibi bugünkü Altay ve Güney Sibirya Türklerinin hepsinde Altay mukaddes bir dağ olarak görülür. Altay’ın çocukları bu dağı kucaklayıp şükranlarını sunmuşlardır. Altay halkları bütün dağlara belirli kutsiyetler yüklese de Altay Dağı’nı ayrı bir yere koymuşlardır. Altay Dağı şaman dualarında ise şöyle geçmektedir;

*“Bu aylı ve güneşli Ayaz Hanımız
Ormanlı, taşlı Altay’ımız !
Nüfusumuz çoğalacak mı?
Ölümsüz hayat diliyoruz,
Çok yalvarıyoruz, çok yakarıyoruz.”⁹*

⁶İnan, s. 49-50; Ünver Günay- Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2019, s. 64.

⁷ Saadettin Yağmur Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2020, s. 73.

⁸ İnan, s. 50-51.

⁹ Gömeç, s. 73- 74.

Bu şaman duasından da anlaşılacağı üzere Altay Dağı'ndan nüfuslarının artması ve ölümsüz bir hayat istenmesi, Altaylılarda bu dağın ne kadar kutsal bir yere sahip olduğunu bize göstermektedir. Buryat şamanları da insanlar ile dağ ruhları arasındaki ilişkilerin iyi olması için birtakım ritüelleri yerine getirmiştir. Çünkü bu ilişki bozulduğu zaman bereketin kaçtığına inanılmaktadır.¹⁰

Şamanizm üzerine önemli araştırmalar yapan Abdülkadir İnan da çağdaş Şamanist Altaylı Türk boylarında dağ kültürünün önemli bir yer tuttuğunu söylemektedir. Teleüt, Töles ve Abakan Türkleri yakınlarında bulunan dağlardan birini kendilerine koruyucu ve mukaddes bir dağ olarak kabul etmişlerdir. Altaylar dağ şerefine yaptıkları ayinlerde ve ilahilerde de çok samimi açıklamalarda bulunmuşlardır.¹¹ Bu ilahilerden bir örnek verecek olursak;

“Güneş dolaşamaz, çelik dağ, ay dolaşamaz altın dağ “ Aba ormanları” nın örtüsü (olan) mukaddes dağım. Büyüklerimiz ve atalarımız (sana) ibadet etmişlerdir. Bir defacık(olsun) takdis eder mi (teveccüh gösterecek mi ?) Ellerde tutulan ve ardi kesilmeyen hisse (kısmet) veren.”¹²

Bu şaman ilahisinde dağ, bir Altın Dağ'a benzetilerek dağın etrafını Güneş ve Ay'ın dolaşamayacak kadar büyük olduğuna vurgu yapılmıştır. Atalarının bu dağa ibadet ettiğini söyleyip, dağdan kendileri adına olumlu birtakım isteklerde bulunmuşlardır.

Altaylı Şamanist düşüncesinde *“ Altay'ın dorukları, Hatun (Katun), Bey gibi adlar alıyordu. Bunlar, düşünen, konuşan evlenen ruhlar gibi düşünülüyordu...”* Şamanizm üzerine araştırma yapan Batılı bilim insanlarının çoğunluğu Şamanizm'i, animizm ile ilişkilendirmişlerdir. Altay Dağları şaman dualarında birer hükümdar gibi tanımlanmıştır.¹³ Bunun yanında bazı Altaylı kavimler de kutsal kabul ettikleri Altay Dağını birer ataları gibi görüp, onun soyundan geldiklerine inanmışlardır.¹⁴ Altay şamanlarına göre ölümden sonra dağa yolculuk yapılmaktaydı. Hatta şaman mezarlarının dağ eteklerinde olmasına da oldukça özen gösterilirdi. Bazen de diğer dünyaya girişin bir sembolü olarak görülen mağaralar mezar yeri olarak tercih edilirdi. Mağaraların olmadığı yerlerde dağ yamacındaki çatlaklar da yine bu amaç için kullanılmaktaydı.¹⁵

¹⁰ Graham Harvey; Robert J. Wallis, *Historical Dictionary of Shamanism*, Scarecrow Press, Toronto, 2007, s. 42.

¹¹ Hikmet Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Yayınları, Ankara, 1973, s. 31.

¹² İnan, s. 131.

¹³ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*, C. II, Altınordu Yayınları, Ankara, 2020, s. 580-581.

¹⁴ Günay, Güngör, s. 66.

¹⁵ Andrzej Rozwadowski, *Sun Gods or Shamans Interpreting the 'Solar-Headed' Petroglyphs of Central Asia, The Archaeology of Shamanism*, Ed. Neil S. Price, Routledge, London and New York, 2001, s. 75.

Altay şamanlığında dağ ruhları tamamıyla bağımsız bir topluluk olduğu için Ülgen ve Erlik ile ilişkileri bulunmamaktadır. Bu dağ ruhları, insanlara karşı iyilik ve mutluluk bahşeder. Eğer bu dağ ruhlarına karşı herhangi bir saygısızlık yapılırsa onlar da insanları cezalandırmak adına ölümcül hastalık gönderirlerdi. Bu dağ ruhları belirli bir bölgenin sahibi olarak kabul ediliyor ve Şamanist inanca mensup olan halk bu ruhları yerel ruhlar olarak tanıyordu. Bundan dolayı da ırmak ve göl adları coğrafi bir isim olmaktan öte o yerin veya bölgenin sahibi olan ruhun ismi olarak görülmüştür. Bu duruma örnek verecek olursak; Abu-Kaan, Süt-Köl, Ülemen, Ak-Kaya vs. yalnız yer isimleri olmayıp birer canlı varlıklar olarak görülüp, Altayların taptığı ilâhlardır. Bu ilâhlar insanların dualarına cevap verebildiği gibi insanların isteklerini de yerine getirdiğine inanılmaktadır.¹⁶ Dağ ruhlarına karşı saygısız davranmamak adına birtakım yasaklar da bulunmaktaydı. Örneğin, bazı toplumlarda kutsal kabul edilen dağlara kadınların bazı dönemlerde çıkması yasaktır. Çünkü inanışa göre bu dağ ruhlarına karşı bir saygısızlıktır.¹⁷ Hatta kutsal kabul edilen dağların eteklerinde bile kadınların dolaşmasına izin verilmezdi.¹⁸

Altaylılar yılın belirli aylarında kutsal olarak kabul ettikleri Altay Dağı'nın saygısını kazanmak adına dağ ruhlarına karşı kanlı kurbanlar vermişlerdir. Bunun yanında saç¹⁹ olarak bulgur karıştırıp süt serperler. Bu kurban âyinine özel olarak birtakım dualar söylerlerdi.²⁰ Altayların şaman inancı doğrultusunda gerçekleştirdikleri bir kurban ayininde söylenen dualara örnek vermek gerekirse;

“Aygır yeleli hakan, Çaptı hakan sağ kulağıyla dinleyecek, sağ gözü ile görecek (bakacak) olursa, halinde biten (elde edilen) bu malımdan “ Çaptı Hakan” diyerek veriyorum (kurban ediyorum). Bu malımı (kurbanımı) aygır yeleli Çaptı Hakan alacak (kabul edecek) olursa, bu kadehin “alçı” düşsün! Bunu almayacak, gereği yok diyecek olursa, baş aşağı düşsün! Kurbanı ulaşsın! mübarek borcumuz ödensiz! Bu hazırladığım nesnelere daha çok hazırlayıp versin! Burunlu (hayvanı) kurban ediyorum, yakalı (elbiseli) hazırlayıp veriyorum.”²¹

Bu ayinden de anlaşıldığı üzere Şamanist Altaylılar ülkelerinde bolluk ve bereket olması adına kutsal kabul ettikleri Altay Dağına karşı kanlı kurbanlar kesmeyi ihmal etmezlerdi. Altaylı Şamanistlerden başka Şorlar da dağ ruhlarının varlığına inanırlardı. Her boy kendine ait kutsal bir dağ seçerek, bu dağın kendilerini

¹⁶ Tanyu, s. 35-36.

¹⁷ Margaret Stutley, *Shamanism An Introduction*, Routledge, , London and New York, 2003, s.10.

¹⁸ L. P. Patarov, *Altay Şamanizmi*, Çev. Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya, 2012, s. 314.

¹⁹Saçı: Orta Asya Türklerinde göksel güçler veya yer-su ruhları için serpilerek ve kansız kurban olarak değerlendirilen kımız, süt, yağ vb. nesnelere verilen ad. Ayrıntılı bilgi için bkz; Esat Korkmaz, *Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 131.

²⁰ Tanyu, s. 37; Yenisey Kırgızlarında din adamlarının üzerine tırmandığı bir ağaçtan önlerinde toplanan insanların üzerine kan, süt ve hayvan gübresi karışımını serpererek saç ibadeti yaptıklarına dair bilgiler kaynaklarda yer almaktadır. Bkz. Zafer Sever, “Nikolas Witsen’in Kuzey ve Doğu Tartaria Adlı Eseri ve Nogay, Kırgız, Başkurlara Dair Notlar”. *Turcology Research*, S. 77, 2023, s.201.

²¹ İnan, s. 133.

koruduğuna inanmıştır. Bu kutsal kabul ettikleri dağa karşı yılda üç kez kurbanlı törenler yapmışlardır. Kadın veya erkek her şor dağın veya nehrin yanından geçerken bu ruhlara karşı saygısını göstermek adına saçı samayı²² da ihmal etmemiştir.²³

2.şamanizm’de Güneş ve Ay Kavramı

Türkler çok eski çağlardan beri Güneş ve Ay’a önem vererek birtakım kutsiyetler yüklemişlerdir. Türkler hayat, kinat ve şuur dediğimiz neşeye sahip olduğu andan itibaren Güneş’in işınlarını yayması ve ısıtması ile alkadar olmuştur. Bunun yanında Güneş’in doğuşu ve batışının nasıl gerçekleştiğini anlamaya çalışmışlardır. Gece karanlığının okmesiyle birlikte hayvanların korkunç sesleri uğultuya başlamasıyla Ay adeta bir anne şefkati gibi geceyi işığı ile aydınlatarak insanların hürmet duygusunu okşamış ve hayrete düşürmüştür.²⁴

Türkistan coğrafyasındaki kavimlerde Güneş ve Ay kültü çok eski çağlardan beri bilinmektedir. şamanist Altaylar, Güneş’e karşı and içerler. Bunun yanında and metinlerinde “*kn ana krptur*” (güneş ana görmekte) cümlesi geçer. Müslüman Türklerden Mişer halkı da Güneş’e karşı yemin ederler. Altaylı şamanist düşüncesinde Güneş ana Ay ise baba olarak görülmüştür. Yakut hikayelerinden de anlaşıldığı üzere büyük kahramanlar her zaman Ay’ın ve Güneş’in himayesi altındadırlar.²⁵

şamanizm’de güneş, ay, yıldız, yıldırım ve fırtına gibi nesnelere Gök Tanrı ile bağlantılıdır. Çünkü şamanizm’e mensup olan Altaylılar Güneş’e karşı yemin etmenin yanında Güneşi “Ana” Ay’ı ise “Ata” olarak kabul etmişlerdir.²⁶ Bunun yanında Altay şamanı da göğün altıncı katına çıkarken “Ay Baba”yı, yedinci katta ise “Güneş Ana”yı selamladığını söylemesi Ay ve Güneş’in Gök Tanrı ile bağlantılı olduğunu kanıtlar niteliktedir.²⁷ Nitekim diğer Türk kavimlerinde farklılar olsa da Güneş ve Ay’a gösterdikleri hürmet hemen hemen aynıdır.

şamanist inancına göre ay ve güneş kötü ruhlarla mücadele içerisine girer. Bazen yakalanıp, karanlık dünyaya çekilerek Güneş veya Ay’ın tutulmasına sebep olur. şamanist Yakutlara göre güneş ve ay iki kardeştir. Her ikisi de tanrıdır. Büyük

²² Saçı Samak: Saçı olarak kabul edilen nesneyi ya da sıvıyı gkseki gler veya yer su ruhları için kurban sunmak anlamına gelir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Korkmaz, s. 131. Türklerin bu saçı geleneğini İslam inancının içerisinde de yaşattığını görmekteyiz. Günümüzde mevlt törenlerinde sıklıkla rastladığımız “mevlt şekeri” dağıtma ritüeli de şaman inancının bir yansımasıdır. Ayrıntılı Bilgi için bkz. Mehmet Ali Hacıgökmen, *Türklerde Yas deti Temelleri ve Sonuçları*, Nejat Göyünç Armağanı, (Ed. Hasan Bahar, Mustafa Toker, Mehmet Ali Hacıgökmen, H. Gl Kkbezci), Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya, 2013, s. 398.

²³ Mihaly Hoppal, “Sibirya şamanizm’de Doğa Tapınımı”, (ev. Gürbüz Erginer), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 41, S. 1-2, Ocak, 2001, s. 213.

²⁴ Yusuf Ziya Yörükân, *Türklerin Müslüman Olmadan Evvel Benimsediği Dinler Ve şamanizmin Bu Dinler zerinde Görülen Tesirleri*, (ev. Turhan Yörükân), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 25.

²⁵ İnan, s. 30.

²⁶ Aybars Pamir, “Türklerin Geleneksel Dini şamanizm’in Orta Asya Türk Kamu Hukuku’na Etkisi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.52, S.4, Ankara, 2003, s. 164.

²⁷ Cemal şener, *şamanizm Türklerin İslamiyet’ten nceki Dini*, Etik Yayınları, İstanbul, 2001, s. 51.

kahramanlar Güneş ve Ay'dan oluşmuşlardır. Şamanın cübbesinde ve külâhında Güneş tanrısının sembolü bulunmaktadır.²⁸

Bazı Sibirya Türkleri de tıpkı Altaylı kavimlerde olduğu gibi Güneş'i anne Ay'ı ise baba olarak düşünmüşlerdir. Hatta bazı Türk boyları arasında "Ay Ata" ya da "Ay Baba" gibi ifadeler de kullanılmaktadır.²⁹ Bazı istisnai durumlarda ise tam tersi olabilmektedir. Örneğin Saha hikâyelerinde büyük kahramanlar Güneş ve Ay'ın koruması altındadır. Güneş ve Ay zaman zaman kötü ruhlar ile mücadele içerisine girer ve bazen mücadeleyi kaybederek karanlık dünyaya çekilir. Bu durumda Güneş ve Ay'ın tutulma hadisesi olur. Böyle bir durum olduğu zaman Sahalar büyük bir afetin olacağına inanırlardı. Güneş ve Ay tutulması gerçekleştiği esnada bu tanrıların kötü ruhlara yenildiği varsayıldığı için Altay Türkleri bağırmanın yanında davul çalarak bu kötü ruhları kaçırmayı denerlerdi. Saha hikâyesi de Şamanist Yakutların anlattığı hikâyeye neredeyse birebir benzemektedir. Bu da bize Yakutlar ile Saha Türklerinin birbirlerinden etkilendiklerini gösterir.

Sibirya Türkleri, Altay ve Yakut kavimlerinden farklı olarak Ay'ın ışığına bakarak hangi doğa olaylarının gerçekleşebileceği hakkında birtakım yorumlar yaparlar. Ayrıca bir Tuva şaman duasında ise Güneş ve Ay'ı öven şu cümleler bulunmaktadır;

*"Ay'ım gibi, Güneş'im gibi,
Aydınlıklar nerde var?
Anam gibi, babam gibi,
Sakin Burkan nerde var?"³⁰*

Yakut Türklerinde Güneş ve Ay ruhuna ibadet ve dualar söylemesinin yanında ilkbahar mevsimi gelince tanrıya ve kutsiyet atfedilen varlıklara saç yapılmaya başlanırdı. Bu saçlar dokuz gün devam eder ve bu süreç içerisinde Ay ve Güneş bayramı yapılırdı. Şaman inancına mensup Yakutlar da sonbahar mevsimi geldiğinde kötü ruhların şerrinden korunmak için saç saçarlardı.³¹

3. Şamanizm'de Orman ve Ağaç Kavramı:

Göktürkler ve Uygurlar devirde bütün Türkler tarafından Ötüken ormanlarının kutsal olarak kabul edildiğini biliyoruz. Aslında bu orman kültürü, avcılık ve toplayıcılık ile geçimini sağlayan iptidaî toplulukların bize hatırasıdır. Çünkü bu iptidaî topluluklar orman ile iç içe yaşamının yanında ormana bağımlı topluluklardır. Bu toplumlar için orman, hem korunaklı bir yuva hem de ihtiyaçların giderildiği kutsal

²⁸ İnan, s. 30.

²⁹ Jean Poul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001. s.111.

³⁰ Gömeç, s. 75-78.

³¹ Ögel, s. 233.

mekânlardır. ³² Tarım ve hayvancılık ile geçimini sağlayan topluluklarda ise orman kültü önemini kaybetmiş ve orman tanrıları da kötü ruhlar olarak kabul edilmiştir.³³

Son anlarına kadar avcılık ile geçimini sağlayan Şor Türkleri orman ruhlarına ehemmiyet vermişler ve onlara karşı saygıda kusur etmemişlerdir. Şor avcılarının inanışlarına göre orman ruhları avcılarının hem temiz olmasını hem de yalan söylememesini isterler. Bunun yanında avcılarının ava çıkacağı gün cinsel münasebette bulunmaması gerekir. Avcıların aileleri de temizliğe önem vermelidir. Avcılar evlerine dönene kadar obada eğlence yasaktır. Çünkü orman ruhları böyle şeylerden hazzetmezler. Avcılar muhtemelen avlanırken orman ruhlarını etrafında varsaydıkları için hikâyeci bulundururlar. Avcıların ava çıkarken yanlarında hikâyeci bulundurmasının sebebi ise orman ruhları hikâye ve masal dinlemeyi çok sevmesidir. Özellikle ahlaka aykırı hikâyeler dinlemeleri bu ruhların hoşuna gider. Avcıların yanlarında getirdikleri hikâye ustası olan insanlar herhâlde orman ruhları ile iyi geçinmeyi sağlayan bir nevi Kam'ın görevini üstlenen kişiler olduğu söylenebilir.³⁴

Bazı Sibiryâ topluluklarında şamanların avcılara yardımcı olduğu düşünülmektedir. Bu inanışa göre şaman istediği zaman yağmur ya da kar yağdırabilmekteydi. Birtakım doğa olaylarını gerçekleştirme yeteneğine sahip olduğu düşünülen şamanlar, avcılara yoldaşlık etmekteydi. Bunun yanında şamanların av sürülerinin yaşam koşullarına da katkı sağladığına inanılmaktaydı.³⁵ Böyle bir düşüncenin olması da bize gösteriyor ki doğaya saygı duyan insanların avlarının daha bereketli olduğuna inanılmaktaydı. Av hayvanlarının neslinin tükenmemesi için koruma altına alınması da şaman inancının bir getirisi olabilirdi.

Ormanlar hemen hemen bütün toplumlarda kült olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla bazı ağaçlara da birtakım kutsiyet atfedilmiştir.³⁶ Ağaç farklı uygarlıkların destanlarında ve hikâyelerinde kısaca anlatılarında “Dünya Ağacı, Hayat Ağacı” şeklinde geçmektedir.³⁷ Ağaç Türk mitolojisinde, kültüründe, kozmogoni ve kozmolojisinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle Erlik Han'ın hâkim olduğu yeraltı dünyasının, evren ve zaman algısının, tanrıya kurban sunumlarında yapılan spiritüel (ruhani) yolculuklarda ağaç vazgeçilmez bir unsur olmuştur. Bundan dolayı ilk yaratılışta var olduğu sanılan su iyесinden sonra Türk mitolojisinin başlangıç noktası olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Oğuz Kağan'ın eşinin bir ağaç kabuğunda doğduğuna inanıldığı için Türklerin mitolojilerinde, destanlarında ve inanışlarında ağaç motifi sıkça karşımıza çıkmaktadır.³⁸

³² Andrzej Rozwadowski, s. 95.

³³ İnan, s. 62.

³⁴ Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Altınordu Yayınları, Ankara, 2020, s. 45.

³⁵ Michel Perrin, *Şamanizm*, Çev. Bülent Arıbaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 74.

³⁶ İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Meteryaller ve Araştırmalar*, s. 64.

³⁷ Ahmet Ali Arslan, *Kızılderili ve Türk Şamanizmi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, s. 36.

³⁸ Şeyda Büyükcan Sayılır, “Türklerin Ağaç ile Mitolojik ve Tarihi Bağları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Genel Türk Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 6, Temmuz, 2021, s. 189.

Eski Türk kültüründe bütün ağaçlara önem atfedilse de en çok rastlanan ağaç türü sırasıyla “kayın ağacı” daha sonrasında ise “çam ağacı” olmuştur. Eski Türk kültürü üzerine araştırma yapan W. Radloff, A. İnan, J.P. Roux yaptıkları incelemelerde Altay kavimlerinin hepsinde en çok kayın ve çam ağacına birtakım kutsiyetler atfedildiğini söylemişlerdir. Ayrıca Eski Türk ve Moğolların Şamanizmi üzerine araştırma yapan E. Bloche de tüm Asya’da yaşayan kavimlerin hepsinin kayın ağacına taptıkları konusunda şüpheye yer vermemiştir.³⁹ Bunun yanında Yakutlar da karaçama kutsiyetler atfetmişler ve bu ağaçtan birtakım dileklerde bulunmuşlardır.⁴⁰

Şamanist düşüncede en çok kutsiyet atfedilen ağaç türü kayın ağacı olmuştur. Türkler yüzyıllar boyu Şamanizm inancıyla yaşadıkları için hâlâ Doğu Türkistan’da hastayı büyü ile tedavi ederken yanlarında kayın ağacı bulundurmaktadırlar. Son zamanlarına kadar Şamanizm inancına mensup olan Altaylı, Sagay, Şor, Kaç, Televüt ve diğer ulusların Kamaları da kayın ağacını yanlarında bulundurmadan ayine başlamazlardı. Kayın ağacı yalnız ayin töreninde yer alan bir unsur olmayıp, bizzat kendisine tapınılan kutsal bir nesnedir. Kaç şamanı, kayın ağacına karşı saygısını göstermek adına ona kurban sunarak şu övgü dolu sözleri söylemektedir;

*“Altın yapraklı mübarek kayın,
Sekiz gölgeli mukaddes kayın,
Dokuz köklü altın yapraklı bay kayın.
Ey mübarek kayın ağacı, sana kara yanaklı
Ak kuzu kurban ediyorum.”⁴¹*

Kamların ayin yaparken kullanmış olduğu davullarında da güneş, ay, yıldız, şimşek resimleri yanında kayın ağacının resmi bulunmaktadır. Bir Sagay kamı, davulundaki iki kayın ağacı resminin bulunması üzerine şöyle bir açıklamada bulunmuştur; “biz Ülgen atamızdan ilk türediğimiz zaman Umay anamızla beraber iki kayın ağacı indi.”⁴² Bu sözden de anlaşılacağı üzere kayın ağacı kutsal ve merhamet sahibi olarak kabul edilen dişi ruh Umay ile beraber Ülgen tarafından indirildiği bilgisine ulaşılmaktadır.⁴³ Yine başka bir Şaman duasında ise kayın ağacı şu sözlerle geçmektedir;

*“Dağda bir kayın vardı, yaprakları altından,
Kayının altındaysa, küçük bir çukur vardı.
Kayın gibi vücudum ok gibi düz ve dik idi, şimdi yay gibi eğri oldu, eğdim, eğildim.”⁴⁴*

³⁹ Ayten Altıntaş, “Eski Türklerde Hayat Ağacı ve Ölümsüzlük Otu”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 51, Aralık, 1987, s. 144

⁴⁰ Günay, Güngör, s. 66.

⁴¹ İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 44.

⁴² İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Meteryaller ve Araştırmalar*, s. 64.

⁴³ Sayılır, s. 190.

⁴⁴ Ali Faik Demir- Nebahat Akgün Çomak, *Şaman ve Türk Dünyası*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2020, s. 126.

Bu Şaman duasından da anlaşılacağı üzere Şamanizm inancına mensup olan halklar kayın ağacına karşı sevgi ve saygılarını her fırsatta dile getirmişlerdir. Özellikle ayinlerde kayın ağacı betimlenirken adeta yeryüzüne tanrı tarafından indirilen kusursuz ve kutsal bir nesne olarak birçok kutsiyet atfedilmiştir.

Türk destanlarında yerin üstüyle ilgili ağaç motifi çoğunlukla, hayat ağacının göğe uzanan dalları ve göğün en yüksek katında bulunduğu inanan çift başlı kartal olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Ruslar ve Selçuklular da çift başlı kartal simgesi önemlidir. Şamanist inancına göre ise kutsal olarak kabul edilen gök kayın, akçam, karaçam ve selvi ağaçları her şeyin üstüne bulunurdu. Bu kutsal ağaçların üstünde ise çift başlı kartalın tünediğine inanırlardı. Bu çift başlı kartalın görevi ise tanrının gökyüzündeki güçlü bekçisiydi.⁴⁵ Altaylı anlatılarda da "...karşıdaki siyahlılık, çok büyük bir ağaçtır, insana hayat verir, göklere ise taçtır... içinde kımıldayan Kartal Daruga Han'dır." şeklinde geçmektedir.⁴⁶ Destanlarda yerin altıyla ilgili olan anlatılar yerin üstüyle karşılaştırıldığında bir paralellik söz konusudur. İşte bu durum da Er Töşkük destanında karşımıza çıkmaktadır. Bu destanda dokuz dallı bir ulu ağaçtan söz edildiği gibi büyük bir kartalın Er Töştük ve akrabalarını yeryüzüne çıkarmasından bahsetmektedir. Bu Türk destanında ağaç ile ilgili şu sözler geçmektedir;

"... Bir kara ağaç vadır, bu evin önünde,
Dokuz ağaç yükselir, bu ağaç kökünde,
Bu dokuz ağacın da hepsi Han'ın malıdır,
Bu, Han'ın kazığıdır, atı ona bağlıdır..
Kız bunun üzerine, yola çıkar yol alır,
Az uz yürür yorulur, nihayet eve varır,
Eve girmeden şöyle, etraftı kollar durur,
Ağacın üzerinde bir yazı görür okur.
Tanrı kutsal ağaca, bir yazıt vurmuş imiş,
Buraya gelenlere, şöyle buyurmuş imiş:
Yine Büyük tanrıdır, bu ağacı yaratan,
Yaratıldı bu ağaç, yerle gökle hem zaman,
Hiç kimse görmemiştir, bu yere canlı gelsin,
Hele insanoğlunun, ayağı buraya deşsin!.."47

⁴⁵ Pervin Ergun, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004, s. 158.

⁴⁶ Sayılır, s. 190.

⁴⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)*, C.I, Altınordu Yayınlar, Ankara, 2020, s. 126-128.

Yakut mitolojik anlatılarına göre tanrı ilk şamanı gökte yaratarak onun evinin önüne bir ağaç dikmiştir. Bu ilk şaman ve ağaca tanrı tarafından ölümsüzlük bahşedilmiştir. Zaman içerisinde ağaç büyüyerek dallanıp budaklanmıştır. Ağaçlara tanrı tarafından verilen ölümsüz hayat inanisinden dolayı da şamanlar ağaçları hayat ağacı olarak isimlendirmişlerdir. Vefat eden insanların ruhları gökteki ağacın dalları arasında bulunduğu inanmışlardır. Şaman olacak kişinin kendisini ispatlaması için Gök Tanrı ile irtibata geçmesi gerekmektedir. Bunun için şaman vecd (trans) haline girip, birtakım rüyalar görmesinin yanında kutsal suretlerle karşılaşılıyordu. Sonrasında hayvanların rehberliği aracılığıyla şamanı kayın ağacının yardımıyla kâinatın merkezinde bulunan Gök Tanrı'ya ulaştırıyorlardı.

Şamanların ayinlerde kullanmış olduğu davulun kayın ağacından yapılmış olması sebebiyle de şaman davula her vurduğunda sihri olarak kâinatın merkezine gidiyordu. Şaman ayin yaparken kayın ağacının etrafında dönerek ruhları yanına toplayıp, kayın ağacının yardımıyla tekrar göklere çıkabiliyordu.⁴⁸ Bu Yakut mitolojisinden anlaşılacağı üzere ağacın Şamanizm inancında kutsal olmasının sebebi, tanrı tarafından verildiğine inanılan ölümsüz bir yaşam bahşedilmiş olmasıdır. Bunun yanında şamanların kâinatın merkezine ulaşmasında ağacı bir nevi araç olarak gördüğü için kutsal kabul edilmiştir.⁴⁹ Bundan dolayı Şamanist inanca mensup olan insanlar her zaman ağaçlara karşı saygı göstermişlerdir.

Şaman inancına mensup olan Tuva Türkleri de şifalı olarak kabul edilen su kaynakları çevresinde büyüyen ağaçların kutsal olduğuna inanmışlardır. Bu durumdan dolayı Tuva Türklerinde ağaç ve su kültü iç içe girmiştir. Tuva Türkleri her ağaca kutsiyet yüklemeler. Özellikle normalden daha çok büyüyen veya şekil bakımından düzensiz olan ağaçları kutsal kabul ederler ve şaman ağacı olarak nitelendirirler.⁵⁰ Buna karşılık Tuva Türkleri yaş ağacı kutsal kabul etmekte ve her ağacın bir ruha sahip olduğuna inanmaktadır. Onların inanisine göre yaş ağaç gelişigüzel kesilmemelidir aksi takdirde bu uğursuzluk getirecektir. Onların inanisine göre çiçekler de koparılmamalıdır. Bir kimse çiçekleri koparacak olursa çocuğu hasta olacaktır. Çünkü çiçek açmamış tomurcuk, çocuğa benzetilmektedir.⁵¹ Bu da bize göstermektedir ki şaman inancına göre ağaç ile insan birbirine benzeyen hatta birbirini tamamlayan iki özel varlıktır.

4. Şamanizm'de Taş Kavramı:

Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan Oğuz menkıbesine göre Türkler eskiden hükümeti, töresi, reisi bulunmayan yalnız boylar kümesinden oluşmaktaydı. İlerleyen süreçte boylar bir gece gökten bir nur sütununun yeryüzüne indirildiğini

⁴⁸ Altıntaş, s. 144-145.

⁴⁹ Mariko Namba Walter; Eva Jane Neumann Fridman, *Shamanism: an Encyclopedia of World Beliefs, Practices, and Culture*, ABC Clio, Santa Barbara, Kaliforniya, ABD, 2004, s. 108.

⁵⁰ Hoppal, s. 214.

⁵¹ Mehmet Alparlan Küçük, "Altay ve Güney Sibiryaya Bölgesindeki Türk Topluluklarının Dini İnanışları", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 8., S. 23., Ankara, 2005, s. 205.

gördüklerini, bu Altın Işık'tan da bir çam ağacı gebe kalarak beş şehzadenin doğduğunu söylemişlerdir. Bu şehzadelerin en küçüğü olan Buğu Han'ın hükümdar seçildiğini ve mucizevi bir şekilde Oğuz ilinin kurulduğunu anlatmışlardır. Gökten inen nur sütunu yeryüzüne indiği esnada taşlaşarak bir nevi yeşim taşına benzer bir kayaya dönüşmüştür. Bu kayaya Türkler Kutlu Dağ ismini vererek kayayı kutsal olarak kabul etmişlerdir. Beyazlara bürünmüş aksakallı bir ihtiyar, hükümdar Buğu Han'ın rüyasına girerek, bu kayaya saygı gösterdikleri sürece Oğuzların hâkimiyetinin devam edeceğini söylemiştir.⁵²

Türklerin giderek güçlenmesi Çin'i rahatsız etmiştir. Çin'de Türklerin güç ve kuvvetinin nereden geldiğini araştırmaya koyulmuştur. Çinliler yaptıkları araştırmalar sonucunda Türklerin güç ve kuvvetinin Kutlu Dağ isimli bir yeşim kayasından geldiğini öğrenmesi üzerine Çin'de Tang sülalesinden hükümdarın kızı Kiyeliyen'in hükümdarın oğlu Gali Tekin'e bir elçi göndermiştir. Çin elçisi Yulun Tekin'e biz size değerli mücevherler gönderdik siz de bize Kut Dağı'ndan bir parça verirseniz seviniriz demiştir. Yulun Tekin'de bu kutsal kayanın maneviyatını tam olarak bilmediği için Çin padişahına vermiştir. Bu durum üzerine Türk yurdunda kıtlık baş göstermeye başlayınca Türkler Beşbalık adını verdikleri yere göç etmek zorunda kalmışlardır.⁵³

Yine Oğuz destanının anlattığına göre hükümdarın yanında kam görevini yerini getiren birisi Uluğ Türk isminden bahsederken bu kişiyi Türk kabilesinin reisi olarak anmıştır. Eski Türk rivayetlerinin İran ve Hazar versiyonuna göre dünyaya hâkimiyet tilsımı olan Yada'nın gerçek sahibi Türk'tür. Yada taşını çalarak hakimiyet kavgasına tutuşan Türkün amcası olan Oğuz'a karşı galip gelmesini isteyen Çin, Yada taşına göre daha etkili çareler ve tilsımlar bilen on tane kam göndermiştir. Çin'in de desteğini alan Türk, Amcası Oğuz'u yenerek üstünlüğü tekrar eline geçirmiştir.⁵⁴

Çok eski devirlerden beri yaygın olan inanca göre, büyük Türk tanrısı Türklerin atalarına Yada denilen sihirli bir taş armağan etmiştir. Bu taşla Türkler istediği zaman yağmur, kar, dolu yağdırıp fırtına çıkarmışlardır.⁵⁵ Yüeban'la ilgili rivayetlerde yağmur ve kar yağdıran büyücülerden bahsedilmiştir. Bu bahsedilen büyücülerin Yada denilen kişiler olması kuvvetle muhtemeldir. Juan-juanlarla yapılan savaşlar esnasında Yüebanlı büyücüler kar fırtınaları çıkararak Juan-juanların üstüne gönderirler. Bu durum karşısında Juan-juanlar daha yolun yarısında iken dondurucu soğukla karşı karşıya kalması üzerine geri çekilmek mecburiyetinde kalırlar. Benzer bir efsane de Grigori Türski tarafından anlatılır. Avar- Frank savaşı sırasında Avar

⁵² Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968, s. 35.

⁵³ Tanyu, s. 38.

⁵⁴ A. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)*, C.1. Enderun Yayınları, İstanbul, 1981, s. 27.

⁵⁵ İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Meteryaller ve Araştırmalar*, s. 163.

büyücüleri de şiddetli fırtınaları Frankların üzerine yollayıp galip gelirler.⁵⁶ Bu anlatılan hikayeler de bize Yada taşının ne derece güçlü olduğu göstermektedir.

Yada taşı olarak bilenen nesne her devirde Türk beyleri, kamları veya komutanlarının elinde bulunmuştur. Şamanist düşünceye mensup olan Altay ve Saha Türklerinin inancına göre, günümüzde bile bu taşta büyük Kamlar veya Yadacılar sahiptir.⁵⁷ Altay Şamanist düşüncesinde “yadacı” denilen adamın Yada taşını kullanarak yağmur, kar, dolu yağdırmağa fırtına çıkarmaya gücü yettiğine inanılır. Yadacı, bu Yada taşını elde etmek için bütün malı ve mülkünü feda eder.⁵⁸

Yakut Türkleri de Yada taşına “Sata” demişlerdir.⁵⁹ Büyülü sata taşı doğada düzensizliğe sebep olabilir. Bu taş genellikle yıldırım düşen yerlerde bulunur. V. L. Seroşevky’in arkadaşı olan şamanın anlattığına göre “*Sata taşını yıldırımın çarptığı ağaçların altında araman gerekir; yalnız sabah erkenden gitmelisin. Sata, güneş ışınlarını görünce öldüğünü*” söylemiştir. Sata taşı aynı zamanda at, boğa, ayı, kurt, ördek, köpek, kaz, kartal vb. hayvanların iç organlarında oluşabilir. En güçlü Sata taşı kurdun iç organında bulunur. Bu taş kuraklık ve rüzgâr çıkarabilir.

Sata tıpkı Şamanist Altaylıların Yada taşı gibi rüzgâr esmesine havanın soğumasına ve yazın kar yağdırma özelliğine sahiptir. Sata taşı insan kafasına benzer ve küçüktür. Bu taş üzerinde burun, ağız, gözler ve kulaklar açık bir şekilde fark edilir. Sata taşına kadın eli dokunursa, çıplak bir yerde tutulursa ölür yani özelliğini kaybeder. Sata taşı yukarı kaldırılırsa hemen rüzgâr esmeye başlar. Sata taşının gücünü açığa çıkarabilmesi için şu dua okunmalıdır; “*Çocuğum yaşamasın! Hayvanlarım yaşamasınlar! Eşim yaşamasın! Ben günah nedir bilmem, ben seni bilirim!*” Bu dua söylendikten sonra Sata taşının o muazzam gücü açığa çıkar.⁶⁰

İslam kaynaklarında Türklerin bu efsunlu taşı “yağmur taşı” veya “cada taşı” ismiyle geçmekteydi. Bu efsunlu taş hakkında en ayrıntılı bilgiler X. yüzyılın başlarında İslam tarihçilerinden olan İbn-ül Fakih tarafından verilmiştir. İbn-ül Fakih’in vermiş olduğu bilgilere göre Ebu’l- ‘Abbas İbn Muhammed İbn ‘İsâ el-Mervezî, Oğuzlar, Dokuz Oğuzlar ve Karluklularla komşu olan Horasan sınırlarında bulunan Türklerin istedikleri zaman kar ve yağmur çıkarabilen adamların bulunduğunu duymuştur. Fakat İbn-ül Fakih, Horasan’ı idare eden Davut İbn Mensur İbn ‘Ali el-Badgisî’yi görüp bu rivayeti bizzat onun ağzından duyarak durumu doğrulamak istemiştir. Davut İbn Mensur geçmişte Horasan’ı idare etmiş güvenilir bir insandı. Bu kişi Ebu’l Abbas’a kendisini Dokuz Oğuz hakanının oğlu olan Balkık ile bu yağmur taşı hakkında konuştuklarını söylemiştir. Davut İbn Mensur’un anlattığına göre Türk hakanlarından birisinin oğulları ile arası açılmış, oğlu kendine tabî

⁵⁶ Lev Nikolayeviç Gumilev, *Eski Türkler*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 113.

⁵⁷ Gömeç, s. 127.

⁵⁸ İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Meteryaller ve Araştırmalar*, s. 166.

⁵⁹ Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, (çev. Eren Ercan), Yurt Kitap Yayın, Ankara, 2004, s. 599.

⁶⁰ V.L. Seroşevsky, *Saka Yakutlar*, (çev. Arif Acaloğlu), Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 252-253.

adamlarıyla birlikte eşkıyalık yapmaya başlamış ve dağda gezdikleri sırada bu efsunlu taşı bulup istedikleri zaman kar ve yağmur yağdırabildiklerini söylemiştir.⁶¹ Tarihçi İbn-ül Fakih'in Türklerin efsunlu taşı hakkında vermiş olduğu bilgileri bizzat Horasan'ın idarecisi olan Davut İbn Mensur'dan da teyit ederek o devirde Türklerin efsunlu taşıyla ilgili rivayetlere birçok kişinin vâkıf olduğunu bize göstermiştir.

Türkler Yada taşına son derece önem vermişlerdir. Öyle ki Türkler İslamiyet'i kabul etse bile bu doğaüstü güçleri olduğuna inandığı taşı İslam inancının gölgesinde muhafaza etmiştir.⁶² Günümüzde bile hâlâ sihirli taşların birtakım olağanüstü güçleri olduğuna inanan azımsanmayacak kitleler vardır.

5. Şamanizm'de Su Kavramı:

Şamanist inançta su kutsal manasına gelen "ıduk" sıfatıyla tanımlanmış olup, Türklerin hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Hakas Türklerinin atası olan Hongorlara göre her ırmağın veya gölün kısaca bütün su kaynaklarının bir ruhu vardı. Hatta bu ruhların efendisi vardı. Kimi kaynaklarda bu efendi Sustay veya Suğday Han olarak geçmekteydi. Bu su kaynaklarından insanlar geçerken dikkatli olmalıydı. Çünkü Şamanist inanca göre sularda yaşadıklarına inanılan su ruhları her an insanın kutunu alabilirdi. Bu inanç bütün Şamanist Türklerde yaygındı.⁶³ Su ruhlarını rahatsız etmemek için akarsulardan geceleri su doldurmak hoş karşılanmazdı. Eğer mecbur kalındıysa, suyun akış yönüne değil tersi yönüne kabın daldırılarak doldurulması gerekirdi. Aksi halde bu uğursuzluk getirirdi.⁶⁴

Şamanist Türklerin genelinde yaygın olan bu su inancıyla ilgili konumuz açısından birkaç örnek vermekte fayda vardır. Örneğin Başkurt Türklerinden birisi yola uğurlanırken yolcu belirli bir su kaynağını geçmeden evde temizlik yapılmayı su getirmek için su kenarlarına gidilmemekte evin yerleri yıkanılmamaktadır. Anadolu'da yaşayan Türklerde ise akrabaları bir yola çıktıkları zaman gitmek istedikleri yere tez ulaşsın diye hâlâ arkalarından su dökülmektedir. Eğer bu söylediğimiz ritüellere uyulmaz ise kişinin yolcuğunun veya gününün iyi geçmeyeceğine inanılmaktadır.⁶⁵

Şamanist düşünceye sahip olan Türkler doğadaki her varlığın bir ruhunun olduğunu kabul ettiği için doğayı koruyup ona zarar vermeyecek şekilde bir tutum sergilemişlerdir. Şamanizm üzerine yaptığı araştırmalar ile tanınan N. V. Alekseev, Tuva'da yaşayan Todjaların inanç sistemleriyle ilgili şu çarpıcı bilgileri bize vermiştir;

"Tuvali Todjamn inançlarına göre büyük nehirlerin ve göllerin bile insanlara sadece kadın biçiminde görünen ruh sahipleri vardır. Todjalar balık avından önce onlara kurbanlar

⁶¹ İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Meteryaller ve Araştırmalar*, s. 164.

⁶² Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, s. 55.

⁶³ Timur B. Davletov, *Sibirya'dan Anadolu'ya Türk Şamanizmi'nin Sosyolojisi*, Urzeni Yayınevi, İstanbul, 2021, s. 175-176.

⁶⁴ Yaşar Kalafat, *Altaylar'dan Anadolu'ya: Kamizm - Şamanizm*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 94.

⁶⁵ Davletov, s. 177.

sunarlardı: Nehir ya da göl yakınındaki ağaca bir yalama "çalama" bağlarlar ya da kıyıya biraz çay veya süt serperlerdi. Onların inançlarına göre, her şifalı su kaynağının "arzhan" kendi ruh sahibi vardı. Oraya giden insanlar şifalı su kaynaklarının sahibi ruhlara, hiç olmazsa bir ya da iki yıl içinde şifa bulmak için yalvararak dua ederlerdi. Arzhan çevresinde avlanmak yasaktı çünkü bütün hayvanların ve kuşların ruh sahibinin mülkiyetinde olduğu kabul edilirdi. Suyu kirletmekten kaçınmak da bir kuraldı."⁶⁶

Şaman inancına mensup olan Altay ve Yenisey Türkleri de Şaman ayin sırasında yer-su ruhuna saygısını gösterdiği gibi bu ruhun adından da sıkça dualarında söz etmiştir. Bu yer-su ruhuna hitaben okudukları duaları, bu konuda büyük bir çaba ve özveri sarf eden A.V. Anohin ve N.F. Katanov tespit etmiştir. Altay inanışlarına göre yer-su ruhları insanların yaşadığı evlerde yaşarlar. Bu ruhlara insanların ihtiyaçlarının büyük bir kısmını karşılar. Hatta insanlara yardım eden evcil hayvanları da yaratan yer-su ruhudur. Bunun yanında insanların yaşadığı topraklara bereket ve bir nevi can veren de yine yer-su ruhudur. Şamanların okudukları dualarda ise yer-su ruhu şu şekilde geçmektedir;⁶⁷

"Malı çoğaltan kutu yaratan,

Temiz Altay, yer-su!

Geniş Altay, deve yeleli!

Bin kulaklı ülkem!

Temiz Altay, Çaptı Kaan, bunu diliyorum!"⁶⁸

Su bütün canlılar için yaşamın vazgeçilmez bir parçasıdır. Geçmişten gelen birtakım inanışlarımız sayesinde su hiçbir zaman kirletilmemeliydi. Suyu kirleten insanların öldüklerinde kabirlerinde azap çekeceklerine inanırlardı. Cengiz Han'ın koymuş olduğu yasalarda da suyun kirletilmesi yasaklanmıştır. Çünkü su her şeyden önce tabiata hayat veren bir maddedir. Belki de suyu korumaktaki ve kirletmemekteki amaç, onun kutsallığından ziyade çok salgın hastalıkların yayılmasının önüne geçilmek istenmesidir. Gerek Şamanist inançlar yüzünden gerekse insanlar susuz yaşayamayacakları için Türkün yaşadığı coğrafyalarda su kutsal kabul edilmiştir.⁶⁹

Sonuç

Türkler tarih sahnesine göçebe bir hayat tarzı ile çıktıkları için birçok kültür ve din ile tanışma fırsatı bulmuştur. Türkler yayıldıkları bölgeleri egemenliği altında tutmanın yanında o bölgede yaşayan insanların kültürlerinden de etkilenmiştir. Şamanizm inancıyla tanışan Türkler zamanla bu inancı benimsemekle kalmayıp doğaya birtakım kutsiyetler atfetmişlerdir. Şamanist düşünceye mensup olan

⁶⁶ Hoppal, s. 221.

⁶⁷ Abdülkadir İnan, "Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler", *Makaleler ve İncelemeler*, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s.491.

⁶⁸ A.V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, çev. Zekeriya Karadavut- Jannet Meyermanova, Kömen Yayınları, Konya, 2006, s. 104.

⁶⁹ Gömeç, s. 89.

Türkler, doğadaki bütün varlıkları canlı olarak düşünüp hepsinin bir ruhunun olduğuna inanmışlardır. Bu nedenle doğadaki dağ, ay, güneş, orman, ağaç, taş ve su gibi nesnelere karşı ibadet etmenin yanında her zaman saygı ile yaklaşmışlardır.

Doğaya karşı saygı ile yaklaşmayan kişilerin başlarına bin bir türlü musibetlerin geleceğine, öldüklerinde öte dünyada büyük azaplar çekeceklerine inanmışlardır. Bunun yanında Şamanist inanca mensup olan Türkler doğadaki doğal kaynakların şuursuzca kullanılmasına karşı çıkmış ve gelecek nesillerin de doğaya bu gözle bakmasını istemişlerdir. Şamanizm inancına mensup olan bütün halkların da doğaya karşı inanışlarında birtakım farklılıklar olsa da bu doğada ki bütün nesnelere karşı saygı ile yaklaşmayı ortak ilke edinmişlerdir.

Türkler zaman içerisinde Hristiyanlık, İslâmiyet, Budizm vb. büyük dinleri kabul etseler bile Şamanizm inancının felsefe, ideolojik ve sosyo-kültürel etkisinin izlerine kabul ettikleri dinlerde rastlanılmaktadır. Bu etki İslâmiyet'i kabul etmiş Türkler'de batıl inanç kisvesi altında görülmektedir. Türkler bu sayede Şamanizm unsurlarının bir kısmını korumayı başarmıştır. Türklerin büyük çoğunluğunun kabul ettiği İslamiyet'te doğaya saygı ile bakmayı, şuursuz kullanmamayı, Kuran'ı Kerim de açık bir şekilde belirtmiştir. Fakat Şamanizm'de doğadaki neredeyse her nesne canlı bir varlık gibi görülmekte ve bir nevi saygıyla karışık tapılmaktadır. İslamiyet ise bu tapınma olayını yasaklayarak sadece tek bir Tanrıya inanılması gerektiği söylemiştir. İslâmiyet'i kabul eden Türkler bu dinin gereklerini yerine getirmeye çalışmışlardır.

Kaynakça

A.V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, çev. Zekeriya Karadavut- Jannet Meyermanova, Kömen Yayınları, Konya, 2006.

Abdülkadir İnan, "Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler", *Makaleler ve İncelemeler*, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020. ss. 491-495,

Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Altınordu Yayınları, Ankara, 2020.

Abdülkadir İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Altınordu Yayınları, Ankara, 2020.

Ahmet Ali Arslan, *Kızılderili ve Türk Şamanizmi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011.

Ahmet Kuşçi, *Orta Toros Tahtacıları (Tarih ve Kültür)*, İksad Yayınevi, Ankara, 2021.

Ali Faik Demir; Nebahat Akgün Çomak, *Şaman ve Türk Dünyası*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2020.

Andrzej Rozwadowski, *Sun Gods or Shamans Interpreting the 'Solar-Headed' Petroglyphs of Central Asia, The Archaeology of Shamanism*, Ed. Neil S. Price, Routledge, London and New York, 2001.

Aybars Pamir, "Türklerin Geleneksel Dini Şamanizm'in Orta Asya Türk Kamu Hukuku'na Etkisi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 4, Ankara, 2003, ss. 155-185.

Aydıncan Er, *Tahtacı Türkmen Alevilerinin Gündelik Yaşamlarını ve Ritüellerini Mekân Üzerinden Okumak: Narlıdere Kültür Evi Örneği*, Karabük Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük, 2023.

Ayten Altıntaş, "Eski Türklerde Hayat Ağacı ve Ölümsüzlük Otu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 51, Aralık, 1987, ss. 143-156.

A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)*, C. 1, Enderun Yayınları, İstanbul, 1981.

Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*, C. 2, Altınordu Yayınları, Ankara, 2020.

Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)*, C. 1, Altınordu Yayınlar, Ankara, 2020.

Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, (çev. Eren Ercan), Yurt Kitap Yayın, Ankara, 2004.

Cemal Şener, *Şamanizm Türklerin İslamiyet'ten Önceki Dini*, Etik Yayınları, İstanbul, 2001.

Esat Korkmaz, *Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2003.

Fuzuli Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021.

Graham Harvey; Robert J. Wallis, *Historical Dictionary of Shamanism*, Scarecrow Press, Toronto, 2007.

Harun Güngör, "Şamanizm", *İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 325-328.

Hikmet Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Yayınları, Ankara, 1973.

Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968.

Jean Poul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.

L. P. Patarov, *Altay Şamanizmi*, Çev. Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya, 2012.

Lev Nikolayeviç Gumilev, *Eski Türkler*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2019.

Marcel de Lima, *The Ethnopoetics of Shamanism*. Palgrave Macmillan, New York, August 2014.

Margaret Stutley, *Shamanism An Introduction*, Routledge, , London and New York, 2003.

Mariko Namba Walter; Eva Jane Neumann Fridman, *Shamanism: an Encyclopedia of World Beliefs, Practices, and Culture*, ABC Clío, Santa Barbara, Kaliforniya, ABD, 2004.

Mehmet Ali Hacıgökmen, *Türklerde Yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları*, Nejat Göyünç Armağanı, (Ed. Hasan Bahar, Mustafa Toker, Mehmet Ali Hacıgökmen, H. Gül Küçükbezci), Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya, 2013.

Mehmet Alparslan Küçük, "Altay ve Güney Sibirya Bölgesindeki Türk Topluluklarının Dini İnanışları", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 23, Ankara, 2005, ss. 191-218.

Mehmet Mandaloğlu, "Türk Kültür Çevresinde Şamanizm ve Şamanlık Meselesi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 3, Aralık 2011, ss. 111-122.

Michel Perrin, *Şamanizm*, Çev. Bülent Arıbaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Mihaly Hoppal, "Sibirya Şamanizm'de Doğa Tapınımı", (çev. Gürbüz Erginer), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 41, S. 1-2, Ocak, 2001, ss. 209-225.

Pervin Ergun, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004.

Saadettin Yağmur Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2020.

Şeyda Büyükcan Sayılır, "Türklerin Ağaç ile Mitolojik ve Tarihi Bağları Üzerine Bir Değerlendirme", *Genel Türk Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 6, Temmuz, 2021, ss. 187-198.

Timur B. Davletov, *Sibirya'dan Anadolu'ya Türk Şamanizmi'nin Sosyolojisi*, Urzeni Yayınevi, İstanbul, 2021.

Ünver Günay- Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2019.

V.L. Seroşevsky, *Saka Yakutlar*, (çev. Arif Acaloğlu), Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 252-253.

Wilhelm Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, (çev. Ahmet Temir vd.), Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008.

Yaşar Kalafat, *Altaylar'dan Anadolu'ya: Kamizm - Şamanizm*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2004.

Yusuf Ziya Yörükân, *Türklerin Müslüman Olmadan Evvel Benimsediği Dinler Ve Şamanizmin Bu Dinler Üzerinde Görülen Tesirleri*, (çev. Turhan Yörükân), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

Zafer Sever, “Nikolas Witsen’in Kuzey ve Doğu Tartaria Adlı Eseri ve Nogay, Kırgız, Başkurlara Dair Notlar”, *Turcology Research*, S. 77, 2023, ss. 198-204.

INTERVIEW: ON ENVIRONMENTAL HISTORY WITH FAISAL HUSAIN

Dilara AVCI*

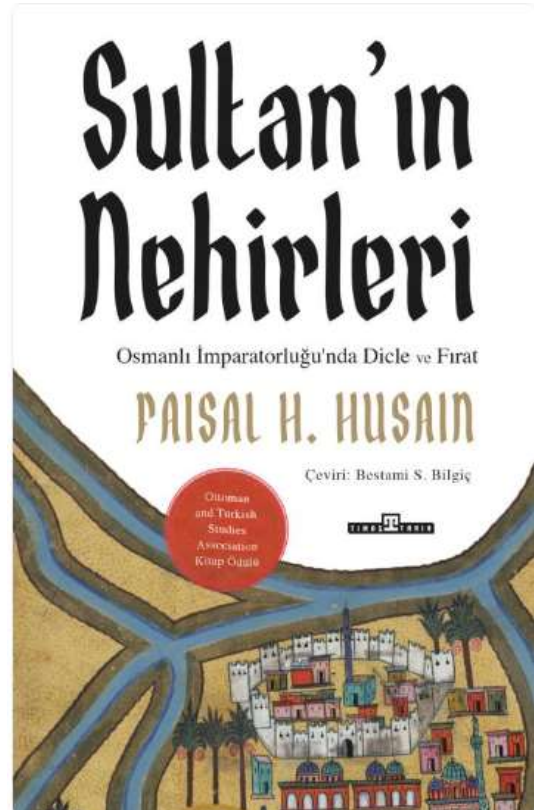
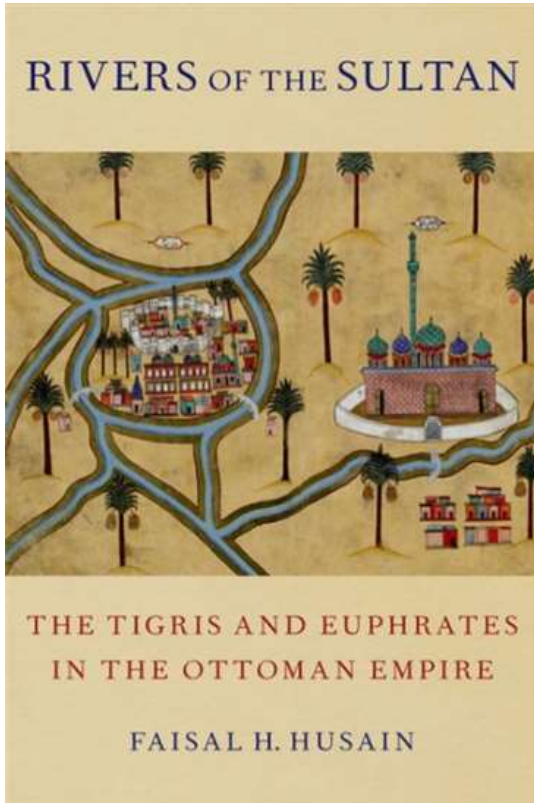

Faisal Husain's Biography

He is an environmental historian of the Ottoman Empire, with a geographical focus on its eastern provinces in Anatolia and Iraq. He wrote his master thesis in Yale University, and then he continued his Ph.D. in at Georgetown University.

His first book "Rivers of the Sultan: The Tigris and Euphrates in the Ottoman Empire" was published by "Oxford University Press" in 2021. In addition to this, Timaş Publishing translated this book into Turkish in 2023.

Faisal Husain was in Kırşehir between 18-20 May. He gave us an interview, and we explore the neighborhood with him. We traveled to Hacibektaş, Kapadokya and Avanos.

* Arş. Gör., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: dilara.avci@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7570-6011

Interview

Dilara Avcı: Your studies are mainly related to environmental history. Who are your reasons for turning to this field?

Faisal Husain: There are the couple of reasons for why I choose to study environmental history. A big reason has to do with the time I started my graduate studies in 2011. 2011 was the special time for Ottoman studies because 2011 was the year when two very important books on environmental history came out. Alan Mikhail's book "Nature and Empire in Ottoman Egypt" and Sam White's book "Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire." Therefore, when I started my graduate studies in 2011, I saw those two books and I was inspired. These books are interesting and enjoyable, and they were having a big impact and I wanted to do something similar. Therefore, I decided to follow their example.

In addition, another reason why I choose to turn to the field of environmental history is that the entire world is experiencing an environmental crisis, which makes environmental issues relevant to all of us. The climate challenge, in particular, is the biggest challenge facing the world, according to many scientists and policy makers. I therefore wanted to do something relevant to our global environmental concerns because people could relate to these topics. Thus, I choose this field. To summarize, those are two important reasons why I choose to turn to this field. The time I started to my studies, when very important books came out and, I wanted to write about something that people are interested in, such as the environment.

Let me add a third reason I did not mention. This has to do with where I did my graduate program. I did my master's degree at Yale University and by accident; I met with Alan Mikhail, one of the most important figures in Ottoman environmental history and Ottoman early modern history. I saw him and read his works. Aside from meeting Professor Mikhail, Yale University in general has a very vibrant community of teachers and students working on environmental history. So, Yale was a very supportive environment. If I did my graduate studies at different time 2005 or 2006 and in the different university like the University of Arizona or Marmara University, I would not have become an environmental historian. Because in 2005 no one knew, what the environmental history was and in the University of Arizona or Marmara University, environmental history is not a strong field. So, turning to the field has a lot to do with when I started to my graduate studies, where I started to graduate studies, whom I met with and just the fact that I wanted to write about something that the public could relate to.

Dilara Avcı: What are the advantages and disadvantages of doing studies on the environmental history?

Faisal Husain: There are many advantages and disadvantages for doing environmental history. The advantages of doing environmental history are several. One of them is that normally in traditional (non-environmental) history; historians only study people, human beings. However, we know that we (humans) are not the

only species on earth. We share this world and planet with other species. We share this planet with animals, insects, plants, viruses, bacteria, and ecosystems. So the benefit of doing environmental history is that it gives us a more comprehensive and generous view of the world in which we are not alone, because we are not alone in this world. We must acknowledge non-humans in our work and give them space, because non-humans, such as animals and insects, shape history, just as humans do.

Another benefit of doing environmental history is that normally traditional (non-environmental) history is confined within national borders, like the histories of United States, histories of Germany, histories of Italy, histories of Turkey. These histories are all confined with the national borders. The nice thing about environmental history is that it allows us to look beyond national borders. So, we can study history across countries and adopt a multi-cultural and multi-national view of history because many ecosystems and peoples and animals move across the borders. For instance, the Maritsa River (Meriç Nehri) does not flow in one country, it is in Bulgaria, Turkey, and Greece. If you want to study Maritsa River, you have to look beyond national borders. Likewise, if you want to study the Mediterranean, you cannot confine yourself within one national border because many countries share this ecosystem, the ecosystem of the Mediterranean. Moreover, if you want to study climate and climate history, you must look beyond national borders. Because climatic issues impact countries on a regional scale or global scale.

To summarize, environmental history allows us to consider non-human actors and to look beyond national borders. Those are two important advantages, among others.

As for the disadvantages of doing environmental history, there are several but at that moment, I can think of just one of them. Sometimes, to write a good history, you need interesting characters and protagonists. You need a human character with flash and blood. It is like reading a novel. When you read a novel, you want interesting characters like Suleiman the Magnificent, Mehmed the Conqueror, Matrakçı Nasuh Pasha, Mimar Sinan, Hürrem Sultan, among others.

Doing environmental history, we study landscape, rivers, forests, and (sometimes) we are tempted to forget the human characters in our story. So, in many environmental histories, human characters are pushed to background because environmental historians are mostly focused on landscape, and this could lead to a boring kind of history without interesting human characters. People read about Tigris River, Maritsa River, or Danube River and they may ask: where are the people?

Dilara Avcı: What do you think about the increasing popularity of environmental history?

Faisal Husain: I think it is a good thing and there is never enough studies on any topic. For example, how many biographies of Jesus do we have? How many studies of the Şahname? So many. This is not a bad thing. Every generation deserves new and fresh perspectives on old topics.

It is important to note that the increasing popularity of environmental history is not only in Turkey, but environmental history is also gaining popularity across the world in North America, Europe, India, China, and elsewhere. Why are many scholars everywhere turning to environmental history? In part, the increasing popularity of environmental history has to do with the fact that we are living in the middle of an environmental crisis. Climate change threaten people all over the world. Nevertheless, climate change is only part of our environmental crisis. Other environmental problems we face include the problem of extinction. Many species (animals and insects) are disappearing. Their disappearance has a negative impact on us. In addition, our environmental crisis is worsened by pollution. We pollute our rivers, our air, and our seas. These changes (among others) are all parts of our general environmental crisis. Because of the relevance of environmental crisis that we have, historians everywhere and in every country are turning to environmental history.

I must add that historians are not alone in becoming increasingly interested in environmental topics. Scholars in almost every discipline, such as anthropology, sociology, political science, and literature, are writing about environmental topics. For example, in many universities today, scholars of literature teach courses on environmental literature (çevre edebiyatı).

Dilara Avcı: What does the environmental literature means?

Faisal Husain: Çevre edebiyatı is to read a novel, poem, or essay and to study the environmental themes in those literary forms. For example, you may read the Şahname and discuss the environmental themes in it. Scholars may ask: how did Firdevsi portray the environment in Şahname? Alternatively, how did Evliya Çelebi portray the environment in his Seyahatname? How did the Quran and Bible discuss animals? Did the Quran and Bible encourage people to treat animals kindly or is it the opposite?

To summarize, the increasing popularity of doing environmental history is not just only Turkey. It affects scholarship all over the world. It is not an issue related to environmental history because all disciplines are turning their attention to environmental topics not only in the field of history but also literature, art, and even theology.

Dilara Avcı: What do you think about the difficulties of doing environmental history of the classical period of the Ottoman history?

Faisal Husain: There are many difficulties. One difficulty is the dearth (scarcity or small number) of documents. In the classical period of Ottoman history, the documentary record is small compared to the period after the Tanzimat. Even before the Tanzimat Period, after Selim III, the number of Ottoman archival documents considerably increases. Ottoman bureaucracy became like a factory for producing paper. For historians working on the post-Selim III period, the problem is that there

are too many documents. Historians do not know where to start and what to look at. In some cases, reading all relevant documents may take a decade or more.

We have opposite problem in the Ottoman classical period. Documents are much fewer in number, especially in the 14th and 15th centuries. As you may know, with a few minor exceptions, we have virtually no Ottoman sources in the 14th century. This is why our first written references to the Ottomans come not from Ottoman authors, but from Byzantine authors. Therefore, those who want to study Ottoman history in the 14th century; Greek and Latin are very helpful. The earliest histories written by Ottoman authors date later, to the late 15th century. That is a problem. How can environmental historians study the classical period without many Ottoman documents? How can they study the Black Death for example? The documents are very few. You have to rely on Aşıkpaşazade who lived generations (in the 15th century) after the Black Death. Likewise, the Ottoman Archive in Kağıthane is not very helpful for historians working on the period before 1550. The bulk of Ottoman documents in the Ottoman Archive date to the Kanuni Sultan Süleyman period onwards.

This is one difficulty. Difficulty is the limited number of sources. We have the opposite problem in the period from Selim III onward. Those historians who want to study this period have so many documents that they do not know where to start and where to end.

Another problem is language. Ottoman language was very complicated because it was a salad of Persian, Arabic and Turkish. If you want to read those documents, you need some fluency in those languages. If you want to specialize in this period, you have to be familiar with all these three languages. Not everybody is willing to learn all these three languages. This is why we know much less about this period (before Selim III).

On the other hand, from Selim III and onwards, Ottoman bureaucratic language became more “purified” or simplified. It became more similar to modern Turkish. This is why, for most historians today, studying the post-classical period in Ottoman history (post Selim III) is much easier, and this is why we know more about this period than earlier periods in Ottoman history.

In short, those are two challenges I can think of. One of is that the historical documents are very limited. Another is the accessibility of language. Ottoman bureaucratic language is more complex in the classical period than the language of 19th century. In addition, 19th century onwards, you have many European sources, like English, German, Italian, etc., because European powers became more deeply involved in domestic Ottoman affairs. In the early modern period, on the other hand, European powers were not as deeply involved in Ottoman affairs and their sources are not as important as they become from the 19th century onward. Therefore, if you want to study how the Ottomans used the Danube River in the classical period, you must learn Ottoman Turkish. European sources will not be very helpful.

Dilara Avci: What should be working method of an environmental history?

Faisal Husain: There could be many. There is no one correct working method. Each topic demands different methods. For example, if you want to write about environmental art, you follow one method that helps you interpret artistic sources. How nature was portrayed in painting and sculpture, for example? You follow a method that helps you answer these questions. If you are more interested in literature, you follow a different method. How do you interpret the representation of nature in poetry, for example? You adopt a method that helps you answer this question. If you are interested in agriculture, river history and climate history, you follow different methods.

In short, environmental history has different working methods. Which one to use depends on the topic? There is no one “correct” working method in environmental history because environmental history is a very broad discipline. No one gets to define what is the right way or wrong way of writing environmental history. Regardless of the method, the work should focus on the relationship between nature and society. This is normal and every field of study is flexible and can be pursued using different methods. For example, historians can study women and gender using different methods borrowed from sociology, political science, anthropology, art, among others.

Dilara Avci: How did you choose your Ph.D topic?

Faisal Husain: I was first interested in Ottoman history because I took a class introduction to Islam and the teacher was of that class was an Ottoman historian. His name is Tolga Esmer. Even though the class is an introduction to the history of Islam, he only talked about Ottoman history. I really liked his lecture and his personality and wanted to pursue this field.

After choosing Ottoman history, I had many options to pursue. I chose to work on eastern Anatolia and Iraq because when I started my study, most of the work related to Ottoman history was confined within the Mediterranean region. I wanted to go deeper inland and see how did Ottoman rule looked like in Eastern Anatolia and Iraq, away from Mediterranean. I wanted to work on this region because I did not know much about it. Likewise, you (Dilara Avci) are interested in the Maritsa River because there is not much related to the Maritsa River in the classical period of Ottoman history. You want to fill this gap.

Lastly, I chose to write an environmental history of Ottoman eastern Anatolia and Iraq because by accident, I met Alan Mikhail and I was inspired by him and by his work. Therefore, I wanted to study Ottoman history. I was really start to away from Mediterranean. Moreover, when I met with Alan Mikhail by accident, he is making impact and I want to something similar. He was working on Nile River and so I wanted to study Tigris and Euphrates Rivers.

This is relevant to many of us. Our careers are really determined not only by the decision we make according to plan. Chance plays a big role in determining our scholarship and our lives' trajectory more broadly.

Dilara Avci: What are the difficulties you have while writing your Ph.D.?

Faisal Husain: First, I have to acknowledge that compared to other students, I had great privilege. I had more financial support from my American university (Georgetown) than most student in Turkey. Many Turkish students had more difficulties than I had. They had (and still have) to work part time to make money because their universities do not give them financial support without expectations of service, or without expectation that they would secure financial support from elsewhere. Because of this situation, Turkish students have to work harder and spend more time to finish their dissertation than I ever had. In addition, my university gave me financial support not only to live decently in Washington, DC (an expensive city), but also gave me money to travel abroad and do research. In short, I did have difficulties while writing my dissertation, but before I discuss them, I want to acknowledge my many privileges.

At the same time, I faced many difficulties while writing my dissertation. One difficulty is that I did my Ph.D. in a foreign country whose language (English) and culture I did not know well. Among many cultural adaptations I had to make, I had to learn English very well, to communicate orally and in writing more effectively to an American and global audience. Another difficulty is I had to learn different languages, including Ottoman Turkish, modern Turkish, and Persian to do my research. Many of these languages are difficult to learn in the US because they are not widely available on college campuses. In this regard, Turkish students had an advantage over me because they knew Turkish already and the transition to Ottoman Turkish was easier for them because Ottoman Turkish and modern Turkish are very similar and because Ottoman Turkish is easier to learn in Turkey. The best Ottoman language textbooks today are written in modern Turkish and Ottoman Turkish classes are widely available in Turkey, on college campuses and in cultural foundations. Furthermore, I lived thousands of miles away from the archives most relevant to my research. Lastly, I faced a political challenge. When I was doing my research, the Tigris and Euphrates basin was under the control of ISIS. There were also major political conflicts in the river basin, including the conflict between the Turkish state and its Kurdish minority, the civil war in Syria, and the fragility of the Iraqi state. These conflicts made my access to the Tigris and Euphrates region extremely difficult, if not impossible. I wanted to visit the region often and enjoy it as much as I could, but I couldn't.

Dilara Avci: Oxford University Press has published your book. Could you tell us the publishing process?

Faisal Husain: It is a long process and there is no one process. Every publishing house has a different process. Even every publishing house follows a different process for different books it publishes. So for example, the publishing process for Oxford

University Press is different from the publishing process in Cambridge University Press. Moreover, Oxford University Press follows a different process for different kinds of books it publishes.

In general, the process of Oxford started with my submission of my manuscript. Then, my editor at Oxford sent my manuscript to external reviewers to evaluate my manuscript and render a judgement about it (whether my manuscript is worthy of publication or not). From there, the manuscript moved through different departments at Oxford University Press, such as editing, copyrights, and marketing. It was a nerve-racking process because each step could take a long time, depending on how active the reviewers and the editor were. Luckily, for my book, the process could not be smoother. I was lucky because my editor at Oxford University Press was extremely helpful, kind, and supportive of my work.

Dilara Avcı: Recently, Timaş Publishing has published your book in Turkish. What do you think? Are you excited?

Faisal Husain: It was one of the best things that happened to me in my life. My book was originally published in English and only a few people read it, only academics. People outside the university did not care. This is normal for most academic books published by a university press in the US. In short, the impact of my book in English was extremely limited.

I was so lucky about Timaş because Timaş has a good name in Turkey, and it is a trade publisher. It publishes books for the public, not academics only. Therefore, Timaş did a lot of work to promote the book in Turkey. Timaş's incredible team, such as Zeynep Berktaş, Mehmet Çapkan, Elif Sabah Erkul, and Bilal Keskin, did everything they could to produce and promote the public widely. They made public interested in it. Thanks to Timaş's hard work and wonderful team, I ended up talking to journalists.

Dilara Avcı: Who are the names of the environmental historians you could follow both in the world and in Turkey?

Faisal Husain: I most mostly interested in the work being done by young scholars in the field who recently completed their PhD or about to complete their PhD. For example, I am keenly interested in reading your (Dilara Avcı's) dissertation about the environmental history of the Maritsa River. Other scholars whose work I am following, most of whom are based in Turkey include: Can Gümüş, Zeynep Akçakaya, Deniz Armağan Akto, Mehmet Kentel, Mehmet Kuru, and Semih Çelik. Internationally, I particularly like the work of Alan Mikhail, John McNeill, Michael Christopher Low, and James Scott.

Dilara Avcı: What are your favorite natural location in İstanbul?

Faisal Husain: There are many natural places in İstanbul I love to visit. As far as I remember, these include: Fethi Paşa Korusu in Üsküdar, the Süleymaniye Mosque (with its lovely view of the Bosphorus), the coast of Suadiye, the hill of Çamlıca, and the campus of Boğaziçi, whose view of the Bosphorus is stunning.

Dilara Avcı: What are the significant components of environmental history?

Faisal Husain: There are several important components for environmental history. One component involves picking a good geography that makes good environmental sense. For example, should an environmental historian study the geography of Anatolia or the Taurus Mountains? Picking the right geography is an important component of a good environmental history. In addition, a significant component of environmental history is picking a meaningful period that also makes an environmental sense. Should the historian focus on the 16th century? The reign of Kanuni Süleyman? On the other hand, the early modern period? Another important component of environmental history is learning some environmental sciences. What environmental sciences we need to know depends on the topic. For example, for agriculture on the Maritsa River, a historian needs to know a little bit about crops and animal husbandry—how they were cultivated and raised, the climate necessary for their growth, and the basic resources necessary for their survival.

Dilara Avcı: What do you think about the environmental crisis?

Faisal Husain: I am not an expert on contemporary environmental politics, but I have a personal opinion based on my very limited knowledge of the current situation. What makes the environmental crisis sad for me is that it is worsening social divisions around the world. In particular, the poorest members of society are suffering the most. The rich and powerful who are causing to environmental crisis can still afford to drink clean water, they can afford to live in places where they can breathe clean air, and they can afford to enjoy life as normal. Those who are paying the price of the environmental crisis are the most vulnerable and poorest among us. They are the ones who drink polluted water; they have to breathe polluted air. Only the weak and poor are suffering the most. This is very unjust. I wish I know what to do about the problem. I do not have solutions. I just know that it is deeply wrong, unjust, and causing pain among those most vulnerable among us.